

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 81 (1968)

Artikel: Armas, barunias e felonias : entgins tiarms militars dil vegl romontsch
Autor: Decurtins, Alexi
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-228373>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 02.04.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Armas, barunias e felonias

Entgins tiarms militars dil vegl romontsch¹

da Alexi Decurtins

I. Entruidament

Cu appuntai s'empatschan da fatgs d'uiara daventa la caussa u fetg prigulusa ni el meglier cass tragicomica. La puorla da sittar — la bumba atomica — els mauns dil stroli da maseinas malinschi-gneivel ei ina visiun pauc legreibla da nos dis. Tochen dacuort han gronds umens saviu descriver l'uiara, certins da ses aspects silmeins, sco in levon pil progress cultural. Dacheudenvi e cun ils mieds destruc-tivs avonmaun vegn quei ad esser pli hanau.²

In' egliada en nos cudischs da scola pudess far crer che la historia insumma, quella mundiala e quella da nossa patria, seigi nuot auter ch'ina cadeina nuninterrutta da lutgas e sgurdins. La scienza moderna sesprova da far capeivel a nus ch'il regl d'agressiun dil carstgaun re-sorti da sia natira. Zaco e zanua sto el sesfugar. La historiografia ei da sia vart vidlunder da «humanisar» l'uiara, da dar als fatgs d'armas ed als urregiaders glich pli differenziada. Ils heroxs d'antruras han piars per la letga lur posa. W. Schaufelberger ha mussau cun sia lavur ch'ils vegls Svizzers fuvan en l'uiara pugniers malmaneivals.³ Ch. Pa-

¹ Per lavurs partenent la terminologia en auters lungatgs neolatins par. *Romana Helvetica* 37, 264 (B. Quadri) s. v. *Waffen*. — In interessant renviament ad in'ovra taliana manuscetta en la revista *Lingua nostra* (Sansoni), anno I, giugno 1939 – XVII, 66. — Partenent armas ed armadira par. P. Martin, *Waffen und Rüstungen von Karl dem Grossen bis zu Ludwig XIV.* Office du Livre, Fribourg 1967.

² A. Toyneee, *Krieg und Kultur, der Militarismus im Leben der Völker*, Fischer Bücherei Nr. 235.

³ W. Schaufelberger, *Der Alte Schweizer und sein Krieg*, Europa Verlag Zürich, 1952.

drutt ha eruiu enzatgei semegliont pil Grischun da tschels onns.⁴ Ei descha da renconuscher ch'el ha fatg diever era da fontaunas romontschas. Mo igl ei gnanc tgisà ch'ina lectura pli approfondada da questas fuss el cass da cumpletar tschadilà il maletg, da variar e colurar quel pli fetg.

*

Il suandont studi ha pli mudestas miras che las lavurs menziunadas. Siu intent eisi — schinavon ch'ina materia talmein explosiva lubescha — da divertir. E per saver contonscher quei tucca ei bein era d'arranschar empau. Forsa va igl original E. Friedell memia lunsch, sch'el manegia che la differenza dil historiograf e dil poet seigi mo ina graduala.⁵ Mo per ton savess ins schar valer, che lavurs historicas e linguisticas vegnan legidas, mo sch'ellas han ina temprà subjectiva, q. v. d. mo sch'ins senta ord il smugl dil material il sforz persunal.

Ils lexicografs e dialectologs ein ni historichers ni poets. Denton eisi franc legitim che quels luvrers en las vegnas dils «idioticons» svizzers, ch'ins savess numnar ils «cavaliers dil detagl», resentan mintgaton il basegns d'ina vesta panoramica. Stedi en la cavella cun igl alfabet, che atomisescha il lungatg, vulan els podà sgular alla conquista dil spazi, d'in spazi dau. Nies giubilar vegn ultra da quei a confirmar: Il filolog romontsch fa bien da patertgar ad uras vid il mund miffus digl arsenal. Baul u tard sto el tonscher il spadun dil curschin, sussentaus dil tgiern d'uiara.

*

«La forza da romontschar ha il pievel» aud' ins meinsvart. Quei ei gest e nunprecis enina. Ver eisi ch'il scazi da plaids il pli genuin da nossa tschontscha deriva dalla cultura purila el pli vast senn dil plaid, dalla ierta la pli vivida e tochen dacuort la meins exponida ad influenzas jastras. Auncallura han diember auters facturs (emigraziun, survetschs jasters, baselgia, scola etc.) contribuì il lur ch'il romontsch ei daventaus igl instrument relativamein lingier e variau ch'el ei.

⁴ Ch. Padrutt, Staat und Krieg im alten Bünden, Geist und Werk der Zeiten, Heft 11, Zürich 1965. Per la bibliografia tudestga renviein nus en principi a questa lavur.

⁵ E. Friedell, Kulturgeschichte der Neuzeit. C. H. Beck, München. Introd.

Da considerar in camp linguistic empau agl ur, cunzun in tal orientaus silla vart tecnica e perquei dictaus oravontut da forzas jastras, ei ina resca. Quei vala senza dubi per la terminologia militara. Questa resplenda il fatg ch'il Grischun ei staus duront ils tschentanners 15—19 in termagl cuntinuau dallas grondas pussonzas. Plaids jasters tudestgs, talians e franzos semischeidan u van a pei ed a pèr cun bunas expressiuns romontschas. Mo era aschia eisi interessant, gie passiunont da persequitar, co in pign lungatg ei vegnius a frida d'assimular ed integrar ina buna part da quei material ch'ei fruntaus en siu vau.

En questa lavur eisi buca pusseivel e buca giavischeivel da dar tuts ils excerpts da nossa raccolta. Gnanc da plidar dil vast material dil Dicziunari romontsch grischun⁶. Nus stuein far ina tscharna, gruppar ils mussaments per sluccar sut divers capetels (ch'ins savess tgunsch augmentar ni midar), sespruar d'untgir ton sco selai repetiziuns. Als citats havein nus buca vuliu renunziar. Meglier ch'ina descripiun indirecta gidan els a schaffir clima ed atmosfera e quei era sch'els derivan dils pli differents temps ed eveniments. Il tiern en damonda vegn daus leu nua che quei s'impona (armas, guerriers, rempars etc.) en scartira cursiva. Expressiuns dil medem cuntegn havein nus buca spartiu. Notas e commentaris ein restrenschis agl essenzial. Accents ed enzennas buca disponibels en la stampa havein nus stuiu tralaschar els citats.

Ch'igl ei problematic da stender igl artg sur plirs tschentanners, da quei essan nus bein pertscharts. Nua che quei resorta buca dil num digl autur, havein nus pil solit situau ils citats el temps. Plaids anflai en cudischs da devoziun (Chiampel, Psalms; Martinus, Philomela) han savens ina muntada figurativa (per sem. *friungk*, *schküdt*). Lur valur el rom d'ina «terminologia militara» ei pia relativa e discutabla. Talas fontaunas illustreschan denton da lur vart igl instrumentari e las pusseivladads dil lungatg. Partenent scursanidas buca claras vegli ins recuorer allas gliestas dil Dicziunari. Ulteriuras indicaziuns ein cuntenidas el suandont capetel.

⁶ Ins consulteschi ils registers da materias dil DRG sut il cavazzin «Wehrwesen», medemamein ils glossaris aschuntai allas ediziuns da Bifrun (Gartner, par. era Fermin), Chiampel (Ulrich) etc.

II. Fontaunas romontschas ed uiaras

Per saver recaltgar era mo pressapauc ils tiarms militars ston ins ir alla tscherca da documents adattai. Quei ei buc aschi lev. A nus mauncan descripziuns precisas e vividas sco per sem. quellas d'in «maresciallo di campo» Ulisse de Salis-Marschlins (SALIS, Memorie) che relatan ord la vesta digl ufficial e strateg dallas campagnas en Vuclina, el Venezian, en Flandra ed el Piemont.⁷

In aspect ei da scartar da bial'entschatta: l'influenza dallas cuorts medievalas.⁸ Cu las Ligias entscheivan a sesalzar ed a s'unir ad in stadi federativ ein ils castials — ils biars — daditg sballunai. La «cavallaria» appartegn tiel fier veder. Expressiuns relativas a questa vegnan introducidas el romontsch pér pli tard culs cudischs da scola (Nibelungs, historia svizra) ni entras poems epics sco quels da Muoth (Il cumin d'Ursera) e da Camathias (Historias dil Munt s. Gieri), en l'Engiadina cun Barblan e Bardola. Nus insistin perquei buca specialmein sin plaids sco balfrid, cappellina, casca, chamischöla, cuirass⁹, cuissarda, mazza etc.

Las «res gestae» dallas Ligias sezzas anflan perencunter scochemai lur cantadurs. Igl jauer Schimun Lemm, che sefutra bi e bein dils dretgs d'autur, sestenta da far emblidar ses malpass litterars giuvenils cun la «Raeteis», la cantada epica el stil virgilian, che conta dils Rets e cunzun da lur ovras alla Battaglia da Tgalavaina. Lemm scriva aunc dil meglier latin classic. Las hostilitads romontschas entscheivan denton pli baul. Ellas s'annunzian cun ina savur da caduscal barsau. Igl onn 1475 prorumpa la «Guerra da las giallinas» denter igl uestg da Cuera, resp. denter quels d'Engiadina bassa e l'Austria. Ils Valladers sedostan da stuer schar svanir denter auter sur la Punt Martina la dieschma dallas «gaglinas da tscheiver». Las barunias da Bart Guglielm e da ses valerus cumpogns ein idas vi ella canzun populara.

⁷ Ul. de Salis-Marschlins, Memorie del maresciallo di campo Ulisse de Salis-Marschlins. Coira 1931.

⁸ Par. R. R. Bezzola, Abbozzo di una storia dei gallicismi italiani nei primi secoli (750—1300). Saggio storico-linguistico. Zurigo 1924. Cunzun il capetel «I nobili e la guerra» (p. 147 ss.).

⁹ Per in lungatg pign eisi nundetg grev da sedecider per in tiarm e setener vida quel. Quei muossa d.a. il cass da «cuirass» cun las suandontas expressiuns: *curaschina* (Bifrun), *corazza*, *curassa* (Pallioppi), *cuirass*, *cuirassa* (Muoth), *curass* (Surselva), *guaret*, *guret*, *harnisch*, *panzer*.

Duri Chiampel ha reteniu la «cantilena quaedam» ch'el ha aunc udiu a cantar dils vegls.¹⁰

Quell da Schlander e d'Unuder a chiavalg,
Haun dritsad queus ün mal cussalg.
E ha ho par daschdrür la val d'Ingiadina
Che nun chiaunta ne giall ne gialgina.¹¹
Marti-Joan diss: Mütscha, mütscha, tü Bart Gualgelm,
La vita t'cuosta, schilt ed helm;
Diss el, sch'la mia vita dess a mai custar,
Voelg eug hunur e laud chiattar.
'lg pilgaa la vita, doet in 'lg chiamp fa diff¹² da soart,
Ch'pha undesch glids ruott aunc la moart...

La b a n d è r a dad Halla quaa bain fuo
Tzuond schdrammada da metz ingiuo.

Donn e puccau che Chiampel lai stgisar cun in etcetera alla fin e ch'el dat buc a nus in' idea dall' entira canzun. L'uiara entscheiva en enconuschenta maniera. Las parts inimitgas envidan ora ina l'otra, circa sco ils mats fan denter els la notg cun ir a mattauns. Lu suonda la «monomachia», il duel denter ils dus tschancs Bart Gualgelm e Marti-Joan, silsuenter la «battosta» denter ils dus camps adversaris e la conquista dalla bandiera.

Era las empremas campagnas en Vuclina ha la canzun populara tschaffau. Dils onns 1486/87 (Buorm) ein las Ligias pulit unitas. Ellas han aunc zanistrau il proverbii romontsch che cusseglia «Bod a la faira e tard a la guerra» e festginan d'arrivar ad uras ed ensemen el camp. Il ritmus dalla canzun renda quella prescha e legria ch'ils Grischs han da conquistar la Vuclina «quel deng bell paravis», la tiara dils sgnaffers.

Las Ligias trais rivavan, ils Burmins tuts a mütschar,
'ls prüms botts ch'las Ligias davan, 'ls Burmins d'temm' a tramlar.
Als Grischuns pu(s)chiad ven d'las dunauns:
«Mattauns turnad vuo pouvras, proa'ls pitschens voass uffauts.»

(CAMPPELL, Hist. 1, 597.)

¹⁰ U. Campell, *Historia raetica*, vol. 1, 562 ss. Basel 1887.

¹¹ Quei para d'esser stau in schema litterar. Duront l'Uiara sueva selaudan ils Austriacs puspei «ch'els fatschessen cun Ingiadina, chia quaa, maa plü, nun chiantass ne giall ne gialgina» (Campell, Hist. 1, 693).

¹² Derivau da *FAIHIDA «carplina» (vegl francon dil nord) ch'il vegl engiadines ha mantenü. Par. v. franz. *faidiu* «ennemi juré», v. provenz. *faidiu* «banni, exilé». FEW. 3, 375.

Sil tgiembel da sia gloria ei il Capricorn cun l'Uiara sueva¹³ e culla Battaglia da Tgalavaina.¹⁴ Benedetg Fontana ei in dils davos heroxs dalla urdadira d'in Winkelried ed Uli Rotach che sedistacca dalla scena. Las pitgiras entscheivan denton per buca calar cun las uiaras da Müsch encunter quei scroc fatgs si cun pugn d'in Medeghin¹⁵ che envida ora ils Grischuns «per ova et per terra» (terra marique). «La chianzun dalla guerra dagl chiaste da Müs» (TRAVERS)¹⁶ da Joan Travers, «primus qui barbarici bellum indixit et affricatam innocuae linguae maculam abstersit», ei in' apologia ord atgna experientscha ed enconuschientscha dil decuors dall' uiara. La canzun politica, il pasquint, ha cumpatg ugliau il capitani da Vuclina e leventau sia reacziun. Tgi ei la cuolpa dalla terrada? Il pievel vul sias unfrendas.

Silsuenter van las caussas da mal en pir. La Reformaziun zavra ils Grischuns, Cappel sparta ils Svizzers, la Cunterrefuorma alla fin dil 16avel secul slargia il foss. Las pussonzas jastras (Spagna/Austria, Frontscha, Vaniescha) carmalan cun lur pensiuns e smanatschan cun lur armas e cun lur politica. Sper muments ideologics dicteschian oravontut motivs da daners e stumi las alianzas. Las experientschas da Bifrun e Chiampel ein stadas significativas. Duront «la guerra da la chiarn d'poerc» (1565)¹⁷, nua ch'els propagavan la ligia cun la Frontscha, han el sutestimau il regl da viver da lur convischins. Lezs savevan beinavunda che la tiara cunfineschi culla reha Planira padana e buca cun la Frontscha. Ils mantuns carn secca «suillae carnis vel laridi, ex vetustate nimia jam rancidi» ch'ils schuldaus valladers han scugliau naven denter Calandamars e Pastgas en l'Engiadin' aulta a caschun da quella sullevada han zaco valur simbolica. Cun tgi tener? Quei era buc aschi sempel.

Da trer cun l'g raig d'Francia ls plüs acusglien (TRAVERS 18).

Siond chia l bülg da Fraunschä eira massa stret
 et alg ngif da iminchiün nun gniva dret,
 schi s ha alchiüns vlü inschignar
 alg rai da Spogna da tattar (DEC. 6, 269, Cronica rim.)

¹³ Ella vegn era numnada «la guerra dalla bastia» (Vulpius 31).

¹⁴ Muoth (Eberh. II, 180) numna ella la battaglia «sin il brutg de Mals», ina translaziun verbala da «Malserheide».

¹⁵ R. A. Gianzun, Il Medeghin. Ann. 30, 1.

¹⁶ Ils citats en questa lavur serefereschian adina all' ediziun da A. e B. Schorta-Gantenbein en Ann. 56, 17 ss.

¹⁷ U. Campell, Hist. 2, 441. — Par. F. Jecklin, Der Engadiner Aufruhr des Jahres 1565, en JHAGG. 1904, 34. Chur 1905.

In calvinist sco Stiafen Gabriel veseva il mund plein «Spangiers a dimunnis cha lessan nus strunglare».

Cu ins secattava en situaziuns desperadas, magari sin in viadi en Tiarasontga denter bargada dil Grond Terc, cunvegneva ei da trer sco Grischun pil dretg cavazzin.

Nus essen Grischuns, et essen sut à gli reig de Fronscha; quel ei nies patrun et signiur (AGL. 7, 187, 1591)¹⁸

Tut mo rosas ha la tгатga culs Franzos buca purtau, cunzun sch'ins patratga alla restituziun munchentada dalla cucagna vidvart la stgeina dils cuolms. Aschia ei il refrain dalla canzun populara sursilvana daventaus proverbials¹⁹ che schumbra:

Quel sanrigla silg davoss, quel ca safida dilg Frantzoss (DEC. 2, 354).

Zacu vegnan ils Spagners e demunis lu daveras. Il Baldirun u Valdirun che rumpa cun sia soldatesca en Engiadina bassa ed en Purtenza fa ovras da sgarschur. Il resun tuna en la cronica rimada «Dalg fatt da Deis» (Cronica rim.)²⁰ L'ironia vul che Baldirun era in «romontsch» dil Trentino.

Tschien onns pli tard anfla Travers in giuvnal e convischin, Gioer rin Wietzel, che descriva a sia maniera la «Memoria da que ais passo in Engadina et in Vuclinna a^o 1635», v. d. la campagna dil Duca de Rohan.²¹ Nus astgein lu buc emblidar las duas cronicas romontschas, quella da J. A. Vulpius, la Historia Raetica (VULPIUS)²², e quella da Not da Porta (1742), la Chronica Rhetica (DA PORTA).²³ Sch'igl onn 1705 vala pil manuscret da Vulpius, ston ins supponer che N. da Porta hagi duvrau aspramein lezza fontauna. Mo sch'ins cumpareglia ellas cun Sprecher (Rhetische Cronica 1672) e Juvalta (Beschreibung der Geschichte Gemeiner drey Bünde 1781), lu cunzun cun Chiampel, fan ins persenn ch'ellas ein buca fetg originalas.

La finala ei in auter temps da travaglias documentaus ualti bein

¹⁸ Ei setracta dil viadi a Jerusalem da Giachen Bundi, interprius igl onn 1591, descrets per tudestg e translataus pli tard (ca. 1700) en romontsch.

¹⁹ Dec. 1, 403, Diari de Berchter.

²⁰ Par. Ann. 18, 79 e Dec. 6, 260.

²¹ Nus citein tenor l'ediziun da A. Flugli, Zwei historische Gedichte in ladinischer Sprache aus dem 16. und 17. Jahrhundert. Chur 1865.

²² J. A. Vulpius, Historia Raetica, translata et scritta in lingua vulgara ladina (Ed. C. de Moor). Coira 1866.

²³ N. Da Porta, Chronica Rhetica . . . Scuol 1742.

oravontut per la Surselva: il temps dils Franzos (1798/99).²⁴ Cun els han ils sgurdins grischuns contonschiu lur cumpleina mesira. La tiara dallas Treis Ligias haveva per tschentanners stuiu far enconuschientscha cun quei ch'igl ambassadur franzos Gueffier haveva predetg: «Les Grisons veulent de la guerre, par la mort de Dieu, je leur en feray avoir tout leur saoul, tant que de terre . . .».²⁵ Sco la detga raquenta duei in schuldau franzos, mond tras Trun suenter la terrada dils Sursilvans a Rehanau haver dau in siet sil vegl Ischi ch'igl ei culau saung «dil mal ch'igl ischi haveva ch'ils Grischuns hagian piars la libertad».²⁶ Federaus ualti libramein tochen ussa cun la Svizra ha il Grischun stuiu secumadar da vegnir incorporaus dils Svizzers «quels grand Sgnuors». Inaparts ei tuttavia el clar ch'ei midi canzun dacheudenvi.

«Ton sco in auda sche vul ilg pur nuotta saver de quei, sonder vul restar Grischun sco sees buns vegls en staj, mintgin vesa en che con sebetter con ilgs Schvizers, sche en quels quatergadas pli che nus, sche deigi tenor lur nova constitutiun tut ira suenter pli vusch, sche vessen nus nuotta pli de dir e comendar, sonder stuessen star sut al plj con vetta, rauba, honur e religiun . . . » (Ann. 1, 115, 1798).

III. Si vis pacem

Nos babuns savevan, senza haver studegiau Macchiavelli, che la «politicha senza la forza vala nuot». Mo els fussen buca stai Grischuns, havessen els buc adina puspei emblidau quei e schau bastar cun improvisaziuns. L'organisaziun militara ei sigl ault, sil pupi a mintga cass, cu il Grischun ei il pli scardalius, alla viulta dil 18avel tschentaner. Ufficials grischuns relaschai da survetschs jasters (en Surselva ils Caprezs, Castelbergs, Latours, Ballettas) fuorman las cumpignias (ils *corps*, *chors*) en moda rigurusa, stabileschan plans exacts d'alarm e d'uiara, inspecteschan ils cunfins ed exerciteschan da temps en temps culs mats.

Quella stad vai jau mussau gl'exerzieren als mats de Breil, — et ei figieven valti de gati (Ann. 7, 273, BALLETTA 1798, *ibid.* 245 per 1794).

²⁴ Par. Dec. 1, 403 (Diari de Berchter); Dec. 4, 579—613. — Ann. 1, 87—139 Protochol dilg ludeivel Cosselg d'ujarra pro anno 1798 etc. — Ann. 2, 163—194 Documents per l'istoria digl onn 1799. — Ann. 7, 225 ss., Balletta. — Ischi 3, 97 C. Decurtins, L'Ujarra della Surselva encunter ils Franzos.

²⁵ Citau tenor R. O. Tönjachen, Baldiron und die drei rätischen Bünde, p. 195, n. 82. Diss. Bern.

²⁶ Dec. 2, 147, n. 25.

En lur organisaziun mauncan ni il «büchsenschmied» ni il «feldscherer» (miedi). Ei vegn bein ad esser aschia che las cumpignias da mats formavan il rosch da tschep dils guerriers. En situaziuns criticas tschercav' ins denton da tschaffar tonta schuldada sco mo pusseivel, da far trer mintg' um en «massa ne compagnia», numnadamein ils giuvens ed umens da 14, resp. 16, 18, 20 onns ensi tochen 60.

Ils vegls statuts d'Engiadina porschan numerusas prescripziuns cunzun davart las schinumadas «tschernas», in sistem cumplicau per eruir quels che stuevan ir (trer) en roda (ils jasters e buca burgheis ordavon e pli ditg magari) als cunfins ni en agid als Confederai (Aidgnoss) svizzers.²⁷ Ils cuitgs (cuvits) fagevan mintgaton temps uatga dallas armas.

Ils statuts da Puntraschigna (Ann. 48, 56 ss., 1597) fan da saver che la vischnaunca metteva a disposiziun als vischins certas armas.²⁸ Ella posseda 1597 «*guargimaintas 7 et archiabüschs*²⁹ 3» che vegnan distribui a vischins che duein metter en salv ed haver quitau dad els. Per semeglia «à Padruot Saratz üna gurgimainta alua sainza gauns . . . à M. Andre Clo(t) Stupaun üna gurgimainta da comt in oura³⁰ sainza *gauns et bradschers*».³¹ L's archiabüshs haun è do ün à M. Jan Schokhia cun üna *bachietta et araspa et 2 fräschuns*³², jtem haun do ün à M. Janpitschen Varschilli sainza *mouden et araspa . . .*. Dils 1604 vegnan vitier «9 *muschiatuns*³³, et 12 *muriuns*³⁴, et *deyas 12*». «L's archia-

²⁷ Il tierm «tscherna» significhescha: 1. la tscherna dalla schuldada, 2. l'inspeziun periodica d'armas e d'urgiamanta, 3. la cumpignia ni unitad militar. — Arisguard las «tschernas» par. Rechtsquellen des Kantons Graubünden, Serie B Dorfordnungen, Bd. 1, Tschantamaints d'Engiadina bassa, hg. von A. Schorta, Chur 1965, p. 374 (Stat. Tschlin 1732), ibid. 685 (Stat. Ardez). — Plinavon: Ann. 17, 208 (Stat. Bever 1599), ibid. 26, 188 (Stat. Schlar. 1769). — Ms. Stat. Sam. 1668 cun aggiuntas, § 103; Ms. Stat. SMur. 1692, p. 246; Concept Cod. crim. 1838, § 32; Stat. Eo. 1839, art. 522.

²⁸ Armas e muniziun vegnevan salvadas en loghens segirs. A Sent (Rq., B 1, 535) «ora in baselgia d'St. Pedar aint in la chiaista gronda chi ais gio in chiaminada».

²⁹ DRG. 1, 375.

³⁰ *guargiamainta*, deriv. da *guerregiar*, sursilv. *urgiamanta* munta cheu «cuirass, corazza», sa denton era significar «armadira» in summa. L'expressiun «gurgimainta da comt in oura» vul bein dir «dil cumbel (talian gomito) naven».

³¹ Deriv. da *bratsch*. DRG. 2, 483.

³² Probabel varianta da «flascun» (butteglia, vischi) cun puorla da sittar. Ins plaيدا per ex. era d'ina «fracla d'puolvra».

³³ Talian *moschettone* (*moschetto*) «mus-chetta liunga e gronda».

³⁴ Talian *morione* «cappellina cun cresta aulta en péz ed urs viults ensi» (Sturm-, Pickelhaube).

büschs ù muschiatuns haun els do insemel cun l's muriuns prima à M. Jachiam Janett Barnard ün muschiatun cun tuot aque chi oda tiers, cioe cun 2 fraschuns et la *furchietta* et muoden et 3 *maz d'guordas*³⁵ et la *mazochia*³⁶ insemel cun ün muriun . . . Las deyas haun els do . . . à . . . ». Ils vischins ston pagar per las «deyas» 6 barlingots. Paupra quel che vendess ses uaffens enteifer ed ordeifer il «cumoen». Dil rest eisi vegniu concludiu «chia tuots l's oters vschins chi nun haun deyas sufficiaintas sayen culpaunts da las cumprêr aqui à S. Giüerg prossem». Ils umens dils «muschiatuns» obtegnan (1605) capeivlamein era muniziun «cioe à tuots 9 homens librettas 2 d'*puuolura* et liurettas 4 d'*plom* per ününchia ün». Semegliontas disposiziuns secattan en auters statuts.

chia daien gnir mantgnidas 25 guargimaintas in noassa wschinaunchia (Ms. Arch. Zuoz, n. 9, 1591, fol. 48).

minchia ün vsching dilg noass h.commoen duess drizer üna *arma da utschalin*³⁷ in sia chiesa ((Ms. Stat. Bravuogn, art. 130, 1680).

Minchia vaschin da comün es oblig da preschentar sia arma, con üna nota d'puolvra et 12 *culas*, circa mez april e non presentond sia falla 2 R. al comün e covits per mità, nun recerchiond covits sean eir in falla, usche eir juvenes da 18 ons, et sura, dessen pre(s)chentar arma, puolvr' e culas, et sün quaj hvair lur visita e past, sco ün' atra vusch da comün (R q. B 1, 233, Stat. Scuol 1726).

Ils arteches dalla Ligia Grischa (1797) ein pli laconics:³⁸

Davart vaffens et urgiamentas

Scadin pundsman dei esser bein pinaus cun *vaffens* ei seigi della vart, ner *sittom* ensemen cun provisiun da 24. schuz da pulvra a plum, tondanavont ch'enten caschuns da visitas ch'in oberkeit figies, ad enflassen bucca enten tala visa provedius, sche deigi in tal esser culpons da 5. Δ fallonza.

Et chia ününchia ann in lg' di da S. Jan Baptista tuots wschins da wschinaunchia in wschinaunchia daia s'araspær in lg' platz da lur wschinaunchia scodün cun sias armas, innua chia l's cuuichs daien guardaer las armas da scodün da ün in ün (Ann. 44, 347, Stat. Eo. 1605).

Cuwitts da d'imminchia commün sun culpaunts da far *sagiattar* duos voutas allg ann (Ms. Stat. Surtasna 1628, Kop. 1662, 271).

Fütta giüdichò per boen / cha *scherna* d'immincha cumoen / da schient homens gnissa fat (WIETZEL 58).

Las *tschearnas* ad Ardez sun ieus (WIETZEL 61).

³⁵ Apparentamein 3 puschels cordas da sittar (tud. Zündschnur). Salis (Memorie 119) drova il plaid «meccia», dil franz. mèche.

³⁶ Sco *mazzacun*, *mazzüch* bein ina specia da «turschet».

³⁷ DRG. 1, 502 s. v. *atschalin*. Arma da fiug, numnada tenor igl itschal da dar fiug.

³⁸ Bundsartikel en Ramonsch. Statuts et Artikels della Ligia Grischa. Coira 1797, p. 19.

d. 27 fon ils noss *mostriads* in Mystair (DA PORTA 137).

alhura tras la wschia. dess gnir do la *müda* (= scumiada, Ablösung; Ms. Stat. Sam. 1668, § 103).

mintgia vischnaunca formeschi ina compagnia ord de quels che han *buis* et ina ord de quels che han autras armas e tschentien ilgs officiers per mintgia compagnia a quei deigi per mintgia vischnaunca sin Caplaun vegnir concludiu e partiu ora sin quei medem dy las *patronas* a quels che han buis et vegnir nodau si contas patronas mintgin retscheivi (Ann. 1, 96, 1798).

Cun tut lur basegns da far «tschernas» e schuldada fuvan las Treis Ligias buc aschi rigurusas sco ils Bernes che pretendevan aunc suenter 1700 ch'in giuven astgi maridar pér dil mument ch'el sappi presentar bastonta ed atgna urgiamenta ed uniforma.³⁹

Igl ei da presumar ch'ils purs grischuns havevan da casa anora ina dètg buna cundiziun fisica. Plinavon procuravan las scarpanzas per alps e pastiras denter differents vischinadis, vitgs e valladas, las cuntinuadas «vendetgas», che cumpigliavan cunzun en l'Engiadina entiras famiglias e farglionzas, che lur maguol e forza pigiuri buc.

IV. L'armada e sia formaziun

Bandiera e banderiel

La bandiera ei stada da tut temps il simbol unent d'ina formaziun militara u armada. Ella e siu purtader: il banderiel, bannerherr, bannermeister u fendri, han particulara muntada.

mai ei la *bandiera* della Cadi vegnida muentada senza ver purtau victoria ne fatg ovras segiladas (Ann. 1, 118, 1798).

a Disentis ultr' üna *bandera* . . . fo chiattad' amo üna cun il vapen da Spogna, zopada sot la laina (DA PORTA 151).

las *banderas* fon tottas conservadas (DA PORTA 145).

quels eiran . . . rivats cun *bandèra* splagiada fin a Brixen (DA PORTA 145).

eir ils *baners* grands scarpèn els e favan faschas (VULPIUS 170).

leu veinsa rendiu las gravatas dilgs 4 *fendlis* ch'eren nazionalas (Ann. 7, 234, BALLETTA 1792).

Sco el tudestg (*das Fähnlein, ein Fähnlein lupfen*) — e strusch per cass — s'identifiescha era en romontsch (quei vala surtut per l'Engiadina) la bandiera (*alvar la bindera*) cun la «cumpignia», l'unitad

³⁹ Par. Schweiz. Arch. Volksk. 46, 53.

da tschep. Cuera, il cor dil Grischun, ei da vegl enneu vegnius suspec-
taus dallas valladas sco fueina da rampins e scroccarias. Perquei ha-
veva ei num mussar las gievgias da temps en temps a quels schanis.
«I füss da tour la bindera ed ir a Cuaira».⁴⁰

Dintaunt s' alvaun da d' imminchia Lia, / las *banderas* cun bella cumpagnia
(TRAVERS 23).

Alhura las *bandêras* cumanzau(n) a chiaminer (TRAVERS 23).

Trais *bandyras d'sudeda* da comönas trais ligas (DEC. 5, 318, Cronica, 1585).

La daman sül far dal di fo la *bandèra gronda* da Coira... rivad' in sagens
(DA PORTA 40).

Las cunzinas che vegnan dadas el serament dil «banameister» ein
severas.⁴¹ La bandiera, il «fendli» u la standarta ein da pertgirar
aschia che ni ils «laders ner mulleuns» pon nuscher. Quella historia
dils mulauns fuva tuttavia buca mo ina praula. Dils 1889/91 ha
Caspar Decurtins vuliu schar reparar las veglias bandieras dalla Cadi.
Mo cu el ha priu ellas ord la teigia hagi el stuiu constatar ch'ellas
eran «totalmein semigliadas e pauc auter che la bluta festa», denter
auter ina bandiera historica, schenghetg da papa Geli II. En cass da
furtinas dad auas etc. va la bandiera «perfin avont vossa aigna dunna,
affons ner fargliuns». Secapescha ch'igl oberkeit di cu e con lunsch
che la bandiera duei vegnir alzada u muentada. En battagliais sto il
banderiel mantener e consalvar per tut prezi l'enzenna schiditg ch'el
ha «flat a vita» enten el. El mender cass scarpas «la seida davent da
lasta», zuppar ella en in calzer, «sturtigliar vid vossa persuna» e.a.v.

Autras formaziuns

Abstrahau dalla «bandera, cumpignia» e dalla «Formaziun dilg
corp de chatschadurs» (1798), la davosa stabilida els menders detagls,
eisi nuota ton clar, co la schuldada grischuna fuva organisada.⁴²
Suprema istanza para dad esser in Cussegl d'uiara.

Ün di *general cusailg* da ls Grischuns fü ordino / et da tuot las *bandêras* â Cla-
venna pusto (TRAVERS 29).

Duront il temps dils Franzos (1798) senumna el il «Cosselg d'ujarra».

⁴⁰ R. O. Tönjachen, Baldiron 180, n. 224.

⁴¹ B. Berther, Ils Bannerherrs della Cadi. Ingenbohl 1920, 39. — Ann. 44, 212,
per Schons.

⁴² Ann. 1, 119 ss.

Ina truppa u armada (en texts vegls entaup' ins era il latinissem *exercit*) ch'entscheiva siu survetsch sto vegnir seramentada. A Mustér vegneva il «seramen» pretaus en la baselgia claustrala. Bandunond quella stueva scadin «bitschar ilg maun ad in dilgs sigrs. dilg lud. magistrat ne Cosselg d'ujara». La fin dil 18avel secul enconuscha la mobilisaziun totala cun la milissa, ils voluntaris ed il «landsturm».

L'*armaeda* passet Umbrailg / taunt a pe cu a chiavailg (WIETZEL 74).

Et arriveda eira in aque / l'*avantguardia* francesa a pe (WIETZEL 83).

Dallas gadas dava ei rabantschas denter las Ligias, a tgi che s'audi la precedenza partenent l'avanguardia.

Li ss. ri della Lega Grisa pretendeuano l'auanti guardia (SALIS, Memorie 75).

Cunquei ch'ils Bernes dil colonel de Moulin (von Mülinen) havevan la medema ambiziun, han ins s'enschignau da piarder la battaglia da Tirano (1620).⁴³

Et deira ün franzes / cioe cun ilg *foruot* (DEC. 9, 186).

L'g cunt da d'Ark cun l'otr *avanzadüra* (TRAVERS 32).

Ilg *reist* da tuotta l'*armaeda* / par mez oura pigliet straeda ((WIETZEL 71).

Taunt ch'ell tschantschawa, Iudas uain / cun *chiamp d'sudada* grand è plain (CHIAMPPEL 286).

Aunz cha'lg *groas* da lur armada, / chi'n Puschlef eira riveda (WIETZEL 69).

enten cass... che nossa chara patria vegnes attachada aschi zun chei dumondass ilg «*landsturm*» (Ann. 1, 88, 1798).

Ilg 28 pia ei arivau la *milisa* de Sursaissa (Ann. 1, 104, 1798).

Ilg *tearz* dalg Jenatz s'astramentenn (WIETZEL 77; ibid. 65).

Eau he aunchia ün bun *trüpp* de famaglia, / chi t'daun contrast et air bataiglia (DEC. 5, 161, Lazarus).

Ad el parnet ilg pievel, ad ilg parchì en treis *trops* (Bibla S, Iudic. 9, 43).

Scharschas e grads

Els texts romontschs che nus havein examinau anfl' ins sco per las formaziuns (battigliun, regiment etc.) pressapauc tuts ils grads e las scharschas enconuschents generalmein. Per semeglia: capitani, colonel, cumandant, litinent (ufficial, officierer), obrist (oberst), marschal, general etc. Ei vala perquei strusch la peina da sefermar me-miazun. Nus dein cheu mo enzacons exempels da biars:

⁴³ Salis, Memorie 86 Nacque qualche disputa come si haueua da marchiare; voleano li Suizzeri sempre essere li primi, al che il Collonel Guler s'oppose...

Seis *chiapitanis* havet el hordino (TRAVERS 17).

S(ar) Raduolf da Marmels *capitauni generael* (TRAVERS 53).

Schi hal tramis lg *coronel* Valdirun (DEC. 6, 270, Cronica rim.).

Lg *curunel* cun ün oter intaunt / chiavalget a Scuol imprestinaunt (WIETZEL 59).

Mo 'l Guler velg, sco dit ais, eira 'l principal *dux* (VULPIUS 68).

lütinent d'üna cumpagnia eir' el da la chiavalaria (WIETZEL 79).

tuot cunter il scharf orden dils *officials* (DA PORTA 141).

ün *bandiral* dad' Vlm, chi . . . tgneva la bandera amo culs daints (DA PORTA 56).

La ventira vess mi dau, / sin quest mund de *fendrich* vegnir (DEC. 2, 431, Canz. pop.).

cheu an ei faig de saver agli *scharschan* Ber (DEC. 1, 405, Diari de Berchter).

vachmeister tester quel ei stau, / ca quels cumpoings navend manau (DEC. 2, 394).

V. Camp e quartier

Ils excerpts per quei tema ein munglus e restan fitgai en tiarms generals.

Alchünas banderas oura bêt eiran *achiampedas* (TRAVERS 25).

ils Austriots . . . *s'han achampats* sper Damal (DA PORTA 54).

siand alchiünnas banderas *aludschedas* à plûr (TRAVERS 24).

La noat avaunt sün aque / *ludschet* l'armaeda zuot giüvè (WIETZEL 71).

Et tuot sieu *chiamp* füs svalischiô (TRAVERS 34).

Quels d'Alvagnü e Churvalden . . . fuon cumandats da metter *laegier* alla riva da Mezola (VULPIUS 64).

Mo'ls Steigers stavan à *laeger* spèr St. Maria (VULPIUS 76).

Alhura ls Grischuns leidamaing turnaun / als *ludschiamaints* (TRAVERS 32).

Sü per la terra ilgs oters tuots / da l'armaeda piglienn *quarters* (WIETZEL 70).

VI. Udis il clom!

Il signal d'alarm vegneva daus, cunzun sch'ei settractava da metter en arma il «lanstuorn», cun tucçar «zenns da stuorna, sunar stuorn», cun tucçar il zenn grond, cun envidar ils casets semtgai sils cons e crests dils vegls castials. Per buca far confusiun ein il better schibas ed il far fiugs sin Dumengia da tscheiver ne da caschiel scumandai.⁴⁴ Perfin la fumeglia d'alp sto bandunar tegia e muvels «per defender a gidar la patria». La conseguenza d'in alarm ei sco dapertut era en nossa tiara in grond schischuri:

⁴⁴ Ann. 1, 108 s.

la donna era vit gl'um, la sora vit ilg frar, — in bergleva sin in meun l'auter che sesturmentava sin l'auter . . . et era ilg giuvenessen di. Sr. canonic a dau l'absoluziun generala . . . (Ann. 7, 276, BALLETTA, 1798).

Anno 1798 denter ilgs 17 e ilgs 18 de october ei succediu ina *allerta* (Ann. 1, 97).

Per cletg eis ella severificada sco faulsa. Denton ha ella giu sias bunas varts.

nies pievel entras quella *alarma* ha aung fatg ver che ilg calirau saung de Grischun seigi de schon ensaconts secolis enau aung bucca tuttavia sferdaus (Ann. 1, 97).

Gniand suno *larma* incunter Clavenna (TRAVERS 25).

quels dimana clamen *all'arma* per tuot intuorn (DA PORTA 11).

Denter Carfun et Alzanto ei sei daventau ina gronda *larma* (AGL. 7, 159, 1591).

Diss, chia's daiva cumander / a noassa glied, bain da 's *armer* (WIETZEL 84).

ils auters . . . vegnen incunter *inarmits* fin a Sielva (DA PORTA 137).

Huossa uaa lg infidel *nguarnyd*⁴⁵, / schquass' hasta, launtsch' è spada (CHIAMPÉL 94).

pur cura chi el ais *inguarniau*, / schi fol alagrer ilg cour mieu (DEC. 5, 422, Valantin).

In' armada senza disciplina ei condemnada senza remischun. Igl ei bien sch'ins intervegn ad uras e substituescha magari in uffical nuncapavel.

ilgs *jegers* de Muster eren agli bucca obedeivels, — et el era con els memia mi-gieivels (Ann. 7, 277, BALLETTA, 1798).

In cumandant era mo empau serius vegn a metter guardias ed a dar sias ordras.

jau sondel staus en domisdus logens, per visitar las postas, dar et metter per scret las *consinnas* (Ann. 7, 279, BALLETTA, 1798).

ils noss (nun feiven) buna *guardia* (DA PORTA 136).

La *santinella* sot Brüschi fo eir mazada con ün curtê dormind (DA PORTA 137).

nies lud. comin . . . hagi priu las dueivlas precauziuns . . . de tschentar *guardia* sin ils noss confins (Ann. 1, 88, 1798).

da cheudenvi veinsa stuviu furnir in *vacht* a Medel et in a Tuietsch ensemen de 31 um a di (Ann. 7, 278, BALLETTA, 1798).

ils Austriots (han) miss *guarnischun* in la Clastra d'munt (DA PORTA 53).

il regiment deigi trer en *garnischun* els dus marcaus de Constanz e Radolfszell (P. A. VINCENZ, Reg. de Roll 10).

duas uras avon dj adina deien esser en pej e premorusameng tarmetter ora *patroglias* (Ann. 1, 104, 1798).

⁴⁵ Sco il talian *guarnire* el senn da «armar, munir cun armas». Chiampel vegn citaus tenor la paginatura ed. Ulrich.

en Tujetsch sco a Medel seigi bia gadas mo la mesadat silg *piquet* e quels 3, 4 e plys dys suenter lur plische a comoditat mavan a casa (Ann. 1, 107, 1798).

Ilgs 5 veinsa giu *restag* (Ann. 7, 234, BALLETTA, 1792; = Rasttag).

ei mirien ch'ei vegni dau la *tapa*⁴⁶ adualmeng als auters, e ch'ilgs marcadons dellas compagnia(s) degien dar sco els cumpran en (Ann. 1, 123, 1798).

Mr. Menghini et jeu predevan nossa *tappa* (Ann. 7, 234, BALLETTA, 1792).

Lur *tros*⁴⁷, dschavane, per fer, / incuntar Alvra per passer (WIETZEL 70).

VII. Famas, spiuns e mess

Il survetsch d'informaziun, sil scalem dalla cumpignia aunc ozildi ina schenderletga, fuva antruras ualvess fetg sviluppau. El consista per ina buna part da «tunas» e «famas» pli u meins verdeivlas che sederasan. Ina faulsa tuna si da Vuclina haveva muort la distanza peda da daventar legenda e fanzegna. Per la letga pli segiras eran las «spias» ch'ins tarmetteva vi e neu, beinduras travestgidas. Ellas havevan cumpatg era la missiun da sondar l'opiniun publica.⁴⁸ Bots, buttatschers, curriers, herolds, mess, postas procuravan vinavon per l'informaziun.

Arrivà là, tramattet subit il Baldirun ün *butatscher* pro'ls Partensers (VULPIUS 144).⁴⁹

Ilgs 2 de mars veinsa termes ilg *leiffer* a Cuera (Ann. 7, 269, 1797).

E fon tramis duos in habit da büscher pro 'l secretari... quals han porta la reposta in ün bastun (DA PORTA 136).

eir fuo spars la *fama* chia sur Albula gnissen autras compagnias (VULPIUS 154).

Aquella *nouva* bôd in Claven(n)a s'arasô (TRAVERS 20).

Da lg che in Morbêing et Travunna craschet la *nouva* (TRAVERS 30).

Novellas contrarias eiran sün las vias (TRAVERS 34).

Havennen alchüns dals jnimis p(er) *spia* (TRAVERS 27).

Et aunz co ch' al di gnis claer, / som lgs munts tram'taivens *spias* (WIETZEL 78).

Glej era ilg madem dy et on vegniu ordinau de tarmetter ora *speias* (Ann. 1, 88, 1798).

⁴⁶ Franz. *étape* cun la significaziun «fourniture de vivres, de fourrages qu'on fait aux troupes qui sont en route» (LITTRÉ 2, 1513).

⁴⁷ Ils manuscrets Mauretzen, Flugi e Romedi (Dec. 6, 243) plaidan per l'expressiun «tros, tross, troas» (tud. Tross, bagascha). G. Hartmann (Gioerin Wiezels Veltlinerkrieg, Strassburg 1887) nota «stros». Ins capescha buca, pertgei che Flugi renda «tros» cun «Kriegslist».

⁴⁸ Ann. 1, 88.

⁴⁹ Derivau da *buttatsch* (schumber, pauca). Par DRG. 2, 752, 4 e 755. Ina tipica formaziun romontscha.

Schi vainuo partuot las Lyas *staffettas* trammis(s)as (DEC. 6, 274, Cronica rim.).
Quatter a chiavalg iminchia noat / tres alg plaun sü et gio daboat / faivens
saimper chavalgiaer (WIETZEL 78).

VIII. Guerriers

(Par. era artillaria, cavallaria sutvart!)

Nos *chiatschaduors* tramattettans sü (WIETZEL 82).
ilg succuors dilgs «Jägers» de Tron (Ann. 1, 110, 1798).
las bellas cuirassas dils *cuirassiers* franzos (MUOTH, Eberh. II, 193).
Et *cumpagniums* da d alver adatô (TRAVERS 17).
Et da sia *famaglia* zuond spulvrieu (TRAVERS 19).
Ûn chi tel ais, nun ho pissêr, / d'havoir ne d'*fant*⁵⁰ ne d'chiavalêr (TRAVERS 57).
Quel noebal barun et fraisch *fantin* (DEC. 5, 427, Valantin).
Suot Sondalin stet la chiavallaria e *fantaria* dal inimi fermads (VULPIUS 82).
Mastrael Larius cun alchüns *fraischs*⁵¹ dallas lias (TRAVERS 26).
Jeu sondel staus luschaus con ilgs *grenadiers* à la tête d'or (Ann. 7, 234, BAL-
LETTA, 1792).
Pirovan ün bun guerrier (DA PORTA 136).
Ils *uregiers* surstattan (MUOTH, Eberh. II, 9).
Dein las lud(eivlas) treis Ligias metter si tonns *harschiers*⁵² per tener ord la
tiarra tutta bettleraglia iastra (DEC. 4, 586, 1794).
han tramiss il Planta cun 1000. *musquetiers* (DA PORTA 156).
2. compagnias da *peduns* trevan vers la Madonna (DA PORTA 144).
ultra la militia ordinaria dal Adesch 1500 *pichaniers*⁵³ (VULPIUS 25).
Schi uossa dimena ans 'lain nus far sü, / compagnar noss *scharfschützs* ün toc
in sü (DEC. 9, 244, Canz. pop.).
Nus *schützers* de Somvitg (DEC. 2, 401).
scontren ün auter *scoss d' sudada* (DA PORTA 56).
L'g capitauni Grâs, cun 500 *slupatêrs*⁵⁴ (TRAVERS 51).
Sudaeda â Com et a Lek in grand number ordinêr (TRAVERS 19).

⁵⁰ Talian *fante* «schulda a pei, pedunz».

⁵¹ Tgei munta «fraischs»? Schuldada gagliarda, arrivada da frestg u giuvna?

⁵² Sereferescha alla polizia. Par. Schw. Id. 1, 469 s. v. *Arschier* 3.

⁵³ Tud. *Pikenier*, Salis (Memorie 139) *pichenieri*. Par. rom. *picher*, *piccadur*.

⁵⁴ Deriv. da *schluppet* resp. *schluppettar* (sittar cun buis). Par. Campell, Hist. 1, 675 . . . ubi ingens calceorum, sclopetorum . . . vis est reperta. Il comitè d'organisasiun per la fiasta da tir cantunala a S. Murezi per 1905 ha buca giu cletg cun vuler introducir e derasar il plaid «schluppettêr» enstagl dil «tregant» empristau (Fögl 1905, 15, 2). Par. la discussiun el nr. 16, 3 dil medem onn, nua chi'gl opponent giavischa che *schluppettêr* «giaja inua chi crescha il paiver»!

La *sodad'* in Vultlina gni tras la chialur malatias è combattas fich al main (DA PORTA 198).

Ls *sudôs* d'Müs alhura s'preschiantettan (TRAVERS 20).

IX. Mercenaris

Sco ils Svizzers, aschia ein era ils Grischuns stai taccai tschentanners alla liunga dalla malsogna dils «survetschs sut crunas» ni digl «ir schuldau», «far schuldau», da «trar a soud». Unfis da lur sort e da lur mistregn, quidus d'aventuras seschavan els «assudar» en roschas. Sche retgs e prencis datgan schi pauc da lur veta per s'acquistar num ed honor, tgei vulein nus giuvens star davos pegna.

Era il mat grischun

Voül vair pruver, co chia l' muond vo, /
scha Mars detta fortuna (DEC. 9, 226, Canz. pop.).

Naven dallas campagnas lumbardas cun Franzestg I e culs Sforzas tochen tier Napoleon, naven da Novara e Marignano alla Beresina, gie tochen tier la vegnida da Garibaldi cuoza quei til dalla schuldada grischuna egl jester.⁵⁵

ha 'l legat spagnöl *mustria* ad Embs 8. banderas dalla Part (DA PORTA 150).

Bgearras bandyras dals Aidgnoss dals sett chiantúns / er bgears chiapitaunis de B(er)galia et sudôs da nos Grischuns / sun trâts ailg raig da Nauera in agiüdt (DEC. 5, 323, Cronica 1587).

Tenor la medema cronica ein mo paucs turnai anavos «vivs e sauns». Quei seigi stau la pagaglia ch'els seigien sedepurtai mal en gliez survetsch.

Numerus eran quels che mavan en survetsch hollandes.

Diesch cunpoings vus vi numnar, / ean tuts is elg holande, / han faig ilg *verben* ad Ander, / a trag navend tuts per a per (DEC. 2, 392, Canz. pop.).

Deigi ei enten numm della ludeivla Ligia grischa vignir garigiau la tiarza part dellas platzas dils officials tier il regiment grischun en Holand (DEC. 4, 586, 1794).

⁵⁵ Par. la suandonta litteratura romontscha concernent ils survetschs jasters: G. C. Muoth, Il general Cristoffel Schmid, en Ann. 1, 173 ss. — M. Bundi, L'entschatta dils survetschs militars dils Grischuns en Hollanda, en Cal. Gi. 1965, 72. — P. A. Vincenz, Il regiment svizzer de Roll en survetsch ingles 1795—1801 tenor il diari de sergent Giachen Giusep Tomaschett de Trun, en Ann. 11, 285 (citau tenor separat). — A. Pfister, Ils Grischuns sut Napoleon Bonaparte. Principalmein nos romontschs en ils quater regiments svizzers, en Ann. 37, 89 e 38, 57. — A. Pfister, Il general Caspar Teodosius de Latour, 1782—1855, en Ann. 39, 173. — R. Caratsch, Grischuns a l'ester. Glorias e misergias da trais seculs d'emigraziun, en Ann. 57, 5.

La «tafradad» dils mercenaris grischuns, mo a medem temps era l'ironia dalla historia, semuossan 1554 en la Battaglia da Siena (Marciano).⁵⁶ Ils stess Grischuns, che han lutgau cul «scroc» da Müsch, selain engaschar dad el e semettan sut siu commando. Las Ligias havevan scumandau da vargar il Po. Mo ils temeraris datgan pauc da quei. Mal echippai e maldulai fan ils Talians mo beffas dad els. Aschia la poetessa florentina Laura Pieri:

Era questa (la retroguardia) d'un numero di Grigioni,
Tutta gentaglia inordinata e pazza.
Non hanno in guerra termini o ragioni,
Nè più stimano il brando che la mazza;
E non osservano patti e condizioni... (Laura Pieri)

La Battaglia da Siena cuntegn materia per ina cantada epica: il concuors dallas differentas armas (pedunzs, artillaria, cavallaria), tradiment e barunias, questas cunzun davart dils Grischuns. Siena ei il Marignano grischun. Il proverbii plaيدا en sia moda lapidara da quella terribla terrada:

Chi d'nuo vain a passar ilg Poa, / turnand a chias' ell vain, sch'ell poa.
(CAMPELL, Hist. 2, 347).

Ils Grischuns havevan propi, sco quei che Rudolf Mattias Routsch duei haver detg avon la battaglia, pagau anavos cun tscheins e tscheins dils tscheins las crunas ch'ils retgs franzos havevan sbursau sco schulda. Il Medeghin che spendra cun sia intervenziun ils Grischuns dalla segira mort e d'ina nauscha sort completescha quei maletg extraordinari.

La historia dils mercenaris grischuns ha in summa biars tratgs che meritassen da vegnir reteni. Impressiunonta ei quella venerabla figura dil vegl Carlo Groll da Termin che marscha cun siu spadun en l'emprema retscha dalla truppa dil marschal de Salis, ual davos la bandiera. Bab, tat e basat eran morts en survetsch dils retgs da Frontscha ed era Carlo vul ir «per fenir li suoi giorni al seruitio di sua Maestà».⁵⁷ Fa quei buc endamen ils grenadiers da Heine?

Fruantavan ils Grischuns ensemen cun schuldata d'autras naziuns, lu capitava ei bein ch'ei deva baruffas seccas, oravontut sch'il vin haveva fatg il siu. Ils rampuns e buedrums dalla «Festa da Bacchus»

⁵⁶ C. Jecklin, Die Bündner in der Schlacht bei Siena (2. August 1554). Separat-
abdruck Bündn. Monatsblatt Chur 1929.

⁵⁷ Salis, Memorie 263 s.

da J. Martinus (Philomela) ein pri sil viv. Sco Salis relata ha ei dau avon Desenzano (1617) ina patengada solema denter mercenaris grischuns, tudestgs e franzos. Mintga naziun vul marschar alla testa. Perfin ils «archibugi de rotta» entran en acciun. Diesch morts e pli che 30 blessai ei il trest esit.⁵⁸

Era denter Svizzers e Grischuns en survetschs jasters fuva la concurrenza e scuidonza gronda. Sch'ins astga crer agl ambizius mo fidau de Salis miravan ils Svizzers buca mal da surengiu. Mai ch'els havessen lubiu e vertiu ch'in Grischun cumandassi cumpignias svizras. Schizun alla meisa dils officials pretendevan els senza risguard ils posts d'honor.⁵⁹

Cun la Revoluziun franzosa entscheiva il sistem da mercenaris a sesgurdinar. Igl ei commuentont da persequitar, co ils Grischs vegnan relaschai dalla Gronda Naziun.

Ilgs 7 essen vegni a St. Louis... leu veinsa rendiu las gravatas dilgs 4 fendlis, ch'eren nazionalas, las cucardas, che nus veven sin la(s) capiallas, tratg giu ils pindels, che nus stoveven purtar vid las russnas d'igls revers della casacca, sco la crusch sogn Ludevig, et rendiu guers, schibernas, sabels (Ann. 7, 234, BALLETTA, 1792).

Mo era sigl agen intschess han ils Grischuns viu duront ils tschenteners da tuttas sorts cassaccas: Spagnous, Franzos, Caisers, Imperials, Papalins, Bejers, Cnaps da S-charl, Salspurgers, Tirolers, Russ etc.

Ils *Keisers* ean campaie / tiers nus en bers logs zund (Ann. 1, 192, 1800).

Pü barchias lo pareten per mauns, / plainas da mêl *chiatalauns*⁶⁰ (TRAVERS 44).
*ils Gravats*⁶¹ quels gin cun gritta (DEC. 2, 385).

Unna cumpagnia d'*Neapolitauns* ch'el assudet (TRAVERS 29).

X. Urgiamenta

Las Treis Ligias possedevan buc «in ton custeivel artional scho Veniescha» che haveva fatg buca pintga impressiun al futur avat Giachen Bundi ed a ses cumpogns.⁶² Mo nus savein (par. cap. II) che certas vischnaucas havevan ina reserva e ch'ellas repartevan sper las armas era in ton «resti» d'uiara. En quest liug vulein nus far attent aunc ad in pèr auters tiarms.

⁵⁸ Salis, Memorie 43 s.

⁵⁹ Salis, Memorie 286.

⁶⁰ En quest liug el senn da «sbiers, canaglia». Par. talian *catalano* «gridatore».

⁶¹ Bein *Croats*. Ils *Croats* u *Cravats* fuvan enconuschents sco mercenaris a cavagl. Par. Salis, Memorie 139. DRG. 4, 176 s. v. *crabot*.

⁶² Archivio Glottologico Italiano 7, 156.

Pillgad moa la *chiaplina* (CHIAMPÉL 393).

chi s' tmess cumandav el da trar aint la *guargimainta* (VULPIUS 31).

gnond vis in seis *guaret*⁶³ lüschaint è pennas albas fol d'ün falconet in seis flank drett sagiettà tras (DA PORTA 143).

inua per gronda chalur Thomas a Castelberg banderal da la Foppa, haviond eir aint ün *guarret*, det sü'l spiert (VULPIUS 65).

... schar trer si entochen ch'ei sapien purtar il *harnisch* (AGL. 7, 303, Octavianus).

haviond el ün *panzer* nun vain el offais (VULPIUS 49).

in grond um... armaus cun *resti*⁶⁴ *de uiarra* encunter ilgs laders della mar (AGL. 7, 157, 1591).

XI. Uniformas

Il cudez dall' uniforma ei buc in' appariziun da nos dis. Sper ils cruschuns e las crunas han ellas franc giavinu beinenqual giuven grischun els survetschs jasters. En l'atgna tiara vegn ei ad esser stau grev d'uniformar ils Grischuns. In u l'auter che retuorna dil survetsch sut crunas fa vess da bandunar sia mondura tarlischonta.

la cavalaria franzesa cun chiappas cotschnas (DA PORTA 204).

essent che jau erel vistgius en in frack d'ordonnanza de Vigier⁶⁵ (Ann. 7, 240, BALLETTA).

Ils mus-chettiers han survegniu uniformas cotschnas cun plîs blaus ed ils piccadurs blaus cun plîs cotschens (Ann. 1, 185, survetsch hollandes).

L'uniforma dils grenadiers e fisiliers era de scarlata; quella dils catschadurs verda. Tier paradas portavan tuts caultschas alvas. Ils grenadiers portavan la capetscha de palegna, ils catschadurs il tshaco cun ina pintga plema cotschna-alva (P. A. VINCENZ, Reg. de Roll 7, survetsch engles)⁶⁶.

Il regl dall' unifuorma menava enqualgadas a situaziuns pulit cavi-stradas. Aschia han entgins Franzos e Grischuns en la Battaglia da Maz (1635) tratg en uniformas dils Imperials ch'els han terrau. Pli tard en Val Fraele ston els sedustar dallas ballas dils agens che havevan scumbigliau els culs adversaris.

Duos dalgs Franzos fû'n amazos / sco d'inimi füssen sudos (WIETZEL 82).

⁶³ *guaret*, sursilvan *guret* ei in interessant plaid. Astg' ins empunir el vid CORIUM «curom» e considerar sco in plaid d'emprest. Il g- inicial ei forsa d'attribuir alla influenza da *guargimainta*.

⁶⁴ Dil tud. svizzer *Rüstig* (Rüstung).

⁶⁵ Sut Vigier, in uffical da Solothurn, aveva aunc in auter Sursilvan surviu: general Luregn Demont, daventaus pli tard «Pair de France», sedistinguius ella Battaglia da Waterloo. Siu num ei gravaus egl Arc de Triomphe a Paris. Par. Ann. 7, 275, Balletta, 1798.

⁶⁶ Per l'uniforma dils schuldaus en survetsch papal par. A. Balletta, Novellen und Aufsätze, Chur 1888, 209.

XII. Armas

Semper en retard al svilup tecnic recuoran ils Grischs adina puspei allas armas primitivas: als pals, flugials e turschets, allas fuortgas e faultschs, allas maneras e sigirs, als mazüchs e mordachs. Quels uaffens fuvan adina semtgai e per cass levs da refar.⁶⁷ Il cumbat dils Tiroles encunter ils Franzos haveva dau la cumprova che las armas «cunvenziunalas» per aschidadir seigien buca da sbittar. Senza buis rigadas che tonschien cun precisiun sin ina pulita distanza seigi da far pauc en la muntogna ed ei cunvegna da star sil pei vegl.⁶⁸ Aunc suenter las invasiuns franzosas sereghegliavan vuschs el Grischun che vulevan introducir il turschet sco arma d'ordonnanza.⁶⁹ Las armas da fiug ein sin via, mo ils urdegns da casa fan aunc ditg lur survetsch malmaneivel.

Mazzüch, *alabarda* e stanga e spada / els mainan con forza süls cheus tirolais (Ann. 32, 259, BARBLAN).

Quaista chiapplina et *allimbart*⁷⁰ vöelg pigliaer atsocho per soart (VIEZEL, Tragicomedia 1673, 27).

den d'man *halambarts* ordman dils prossems, è sdusten bain löng (DA PORTA 62).

ilg maschailg cur el vain tramis our d'comün per offici des purtar sia dagia e *hallebart* (DRG. 1, 160, 1707).

In Chauntsegg eschans bler temp stats cun *l'arma* in maun (DEC. 6, 271, Cronica rim.).

ün Jon Valus da Glaris, in ün pass strett tgnett sü cun ün *asta* lunga 20. reiters (DA PORTA 58).

Item ais . . . scomondà da totta sorts maneras da trâr et autras maneras e sajürs e *cruschs*⁷¹ (DRG. 4, 289, Stat. Crim. Müst. 1683).

Daa dmaun teis schkiüdt è *launtscha* (CHIAMPPEL 85).

A mai e'ls muntognards / sta bain il *mazzacun*, quels spaits incrusch (BARDOLA, Tschanüff 110).

⁶⁷ Aschia per sem. duront la sollevaziun dils da Purtenza (1622) che Baldiron haveva privau da lur armas. Par. Vulpus 136. L'expressiun sursilv. «turschet» per igl uaffen da lavur per excellenza dil signun e per l'arma ei significativa per la facilitad dil pur da trer el cumbat cun urdegns sempels mo cumprovai.

⁶⁸ Ann. 1, 118, 1798. «Buis rigadas» = buis cun conna tratga. Par. Salis, Memorie 79 haueua il giorno auanti con un moschetto rigato butato à terra tre caullieri.

⁶⁹ Par. Ch. Padruett, Staat und Krieg im alten Bünden, 204, n. 1264.

⁷⁰ Interessanta la fuorma «allimbart» che secuarcla cun in semegliant mussament da Ms. Pernisch IV (S-chanf), par DRG. 1, 160.

⁷¹ Müst. *crusch*, *cruschada* vegn ad esser ina specia da halumbard.

Sül elm austriac *mazzüch* e sgür, / manats con botta franca (BARBLAN, Poes. 80).
 Quo nun vallet launtschia ne *murdaik*⁷² (TRAVERS 52).
 ün da Ftaun con ün *mordagk* in maun (SALUTZ, Genesis, Dedicat.).
 L'hura giand cun il chieu bass, saglin in mez 'l inimi cun lur *pals* (VULPIUS 170).
 els saglivan sco chiamotschs d'ün mot al' auter cun lur *pals* (DA PORTA 188).
 Tuts *pals de soingn Fidel*⁷³ en stai / en bia ujaras schezigiai (Ms. Claustra Mustér 523).
 Quel che va ordavon porta ina *pica* (Cal. Glogn 1944, 33).
 lur resti et vaffens de uiarra . . . *portisanas*⁷⁴ (AGL. 7, 156, 1591).
 Parchiai tü èsch, Singur, meis *schküdt* (CHIAMPPEL 5).
 scodün hòm ù maeskiel dalg cumoen dalla aetaed da ans vaing, ù da loander
 in sü . . . haegia in chiaesa et saimper mantignia üna haesta, *spiuentz*⁷⁵, ù ôter simel
 guaffen da guearra (Ann. 44, 347, Stat. Eo. 1605; par. DEC. 6, 189).

Artg e ballester

Aunc duront l'Uiara sueva vegnan artgs e ballesters duvrai sper las
 armas da fiug.

La grimma mort cun siu pilliet / lagegie silla vita, / trai si siu *arg*, smanaccia
 sliett / a cuorre tutt de gritta (Consolaziun, ed. crit. II, 188).
 La sia spaad' ha 'll bain giützad, / è taiss eir seis balaister (CHIAMPPEL 11).
 Trametta teis gialgards *batzuns* (CHIAMPPEL 230).
 Sagietta ls cun lur *fritza* (CHIAMPPEL 86).
 staigl de quei duvraven els artgs e paliets, frevan cun la *funda* (Cud. instr.
 1840, 75).
 Sias *sagièttas* arden (CHIAMPPEL 11).
 büttar davent sco cun üna *slingia* (Bibla E, Jer. 10, 18).

Armas da tagliom

Catharina Haberstrau pigliet la *daja* ad ün sudà our d' man et 'l mazet
 (VULPIUS 137).

⁷² Dil tud. *Mordaxt* «Streitaxt der alten Eidgenossen» (Schw. I d. 1, 620). Stupenta
 la ferma assimilaziun dil plaid al romontsch en sia desinenza.

⁷³ Adattaziun dil tud. svizzer *Fidelis-Chnüttel* (Schw. I d. 3, 767; par. E. A.
 Gessler, Der «Morgenstern», en Kalender der Waldstätte, 7. Jhrg., 1931, 60 s.).
 Ils da Purtenza han giu sturniu a Sievgia cun in pal (turschet) il pader Fidel da
 Sigmaringa, ch'ei pli tard vegnius canonisau. El vegn representaus cun in tur-
 schet en maun.

⁷⁴ Tud. *Partisane*, talian *partigiana*, specia da lontscha da cumbat.

⁷⁵ Da *SPEOT (vegl francon dil nord) «Spiess» (FEW. 17, 178), par. Sent *spiout*
 «cheville de bois, fiche» (Pult, Parler 199). Setracta ei en nies cass *spiuentz*,
spietz d'in singular formaus tenor il plural?

sche ei sei curiu nautier enzacons de quels sin lur cavals cun ilgs *tegiens* traigs (AGI. 7, 182, 1591).

eau ans uules in armer / cun armadüras de speda et *pugneilg* (DEC. 5, 442, Valantin).

Uschy dest crayr a my: Chi *gledi* faa, (par) *gledi* pyr (Ann. 19, 201, STUPPAUN, Desch eteds).

alg castelan alg qual ais conces il *punchial* et scanip (Ann. 4, 127, Stat. Müst. 1707).

Christian Pernier t'ngieiva la bandera cun ün maun e cun 'l auter plajet el ün dal inimi cun la *spada* (VULPIUS 65).

*Armas da fiug*⁷⁶

nossas montognias e stretgs pass seigien a proposit per ina armada da chitschadurs con *buis ragadas* (Ann. 1, 118, 1798).

Qua haun eir 'ls Rhaetiers survngi ott muschets s'nomna *cavalletas*⁷⁷ (VULPIUS 65).

priu quen dilgs umens, *guers* (Ann. 7, 234, BALLETTA, 1792).

Ilg comin veva retschiert d'ilg Lantag de Cuera per pagament 294 *guers* . . . et era rauba de pauc — a tut entocs (Ann. 7, 272, BALLETTA, 1798).

laschen davo alchüns *muschettuns* (DA PORTA 141).

Duas *pistolas* sun chargiadas / sün daman per las sbarar (DEC. 9, 234).

In las Lias sequitaiven (sagiataiven?) / cun *sagiatam da rouda*⁷⁸ (DEC. 6, 188, Canz. Chalavaina).

leu veinsa rendiu . . . *guers*, *schibernas*⁷⁹, sabels (Ann. 7, 234, BALLETTA, 1792).

mo la rouda dal *schlupet*⁸⁰ nun fuo trata sü (VULPIUS 49).

Ils *stuzers* vein cargau (DEC. 2, 401, Canz. pop.).

la *terzetta*, der Puffer, die Taschenpistole (CARIG., Voc. 355).

bandits armos con stilets e *trumbuns*⁸¹ (Fögl 1863, 36, 2).

XIII. Muniziu⁸² e sittoms

Il grond disavantatg dallas armas da fiug ei ch'ellas drovan muniziu e che questa peisa. Il bardigliar vidaneu e seproveder cun

⁷⁶ Par. J. Michel, Zur Geschichte des bündnerischen Schützenwesens vom 15. bis ins 20. Jahrhundert. Chur 1921.

⁷⁷ DR G. 3, 112 s. v. *cavaletta* II. Buis ch'ins pusava da sittar sin bucs u fuortgas. Salis, Memorie 164 moschetti de *cavalletti*. — Anhorn, Graw-Pünter-Krieg 78 zu verwarung der 12 *Cavalletti* oder Böcken.

⁷⁸ Significhescha probabel plitost «frusts gross» (= artillaria).

⁷⁹ Franz. *giberne*, sac da curom nua ch'ils grenadiers lugavan lur granatas.

⁸⁰ Buis cun «Radschloss» (Michel, Schützenwesen 17).

⁸¹ Talian *trombone*, franz. *tromblon*, arma da fiug cun conna buca rigada, largia, che sbucca a fuorma da dartguir.

⁸² Conc. muniziu par. era R q., B 1, 535 (Stat. Sent 1685).

muniziun (sempuorla e plum) ha franc caschunau allas Ligias ed allas armadas jastras pitgiras. Cun quei che «muniziun» significhescha pli da vegl era provisiun in summa, pia era vivonda, eisi grev da dir, sch'ei setracta adina els exempels da sittoms.

in Buorm fo manà pro *munitiun* sün 11. asens è 4. müls (DA PORTA 145).

ma comanzett als mancar *puolvra* (DA PORTA 142).

Trais *boatas* da chianuns / mettan in bacuns / voas homans et femnas (DEC. 6, 181, Canz. Muntalban).

dits homens daien dalungia fêr oura da ditt plôm *bolettas* et las gouernen in cas da guerra (Ann. 48, 67, Stat. Puntr. 1610).

Ei gliei fatg vischneunca, partiu ora las *cartuschas* (Ann. 7, 276, BALLETTA 1799).

dit Lugano fet a Sondre tuot l'eivna aunt 'l mordaretsch *culas* da schlupet (VULPIUS 44).

Tschientschinquaunta trais *fridas* aspett' el / alhura paick et concordia dumand' el (TRAVERS 53).

Ls grandèrs sagitta cun teiss *tuns* (CHIAMPEL 230).

XIV. Cavallaria

Igl ei bein da dubitar che la cavallaria seigi stada zacu fetg da casa tiels vegls Grischuns. Tonpli sorprendent eisi d'endriescher che l'armada grischuna dumbra duront la campagna da Buorm (1486/87) gia 400 cavallerists, muni cun «strambuchina», ina specia da bal-lester.⁸³ La cavallaria dueva cudizzar (frizzar) igl inimitg, dar agli il dretg mument el dies u ellas costas, far patruglia e. a. v. Meglier ch'ils pedunzs fuva ella capavla da «travachar» auas e flums e cheu-tras da scaffir novas situaziuns strategicas.

Las armas tuottas büttaun via, / h'viand al doess la *chiavalaria* (WIETZEL 82).
la *cavallaria* ils deiv' a döss (DA PORTA 136).

Lur propria *chiavalaria* / gieiva tras lur schquadrun, / cun lur spada s'feivan via / e que tras lur peduns (DEC. 9, 189, Canz. pop.).

ils Bernais al lö ordinà fon impedit da la blera *reiteria* bè rivada (DA PORTA 142).

l' Segner d'Austria cun seis cusglêrs, / baruns, sgnuors et *chiavalêrs* (TRAVERS 36).

600 *chiavalgiaunts* tres las Lias vosen pasêr (TRAVERS 37).

quels eiran in tuot 80 *chiavalgiants* (VULPIUS 72).

malapaina 2000 peduns e 50 *dragoners* (VULPIUS 165).

'l tenent da seis *draguns* (VULPIUS 154).

⁸³ J. Michel, Schützenwesen 4.

Eir surfgnieu füt ün *cornet* / ilg quael al Duchia s'preschantet (WIETZEL 72).

2. *squadrons dragoners* tuts in servezen (DA PORTA 178).

A' Fürstenburg füt el *chiavalgiô* (TRAVERS 21).

als quals *frizand* la chiavallaria dal Giraldo (VULPIUS 69).

cura chi el do üna *sprüneda* a sieu chiauai(l)g (DEC. 5, 422, Valantin).

Dant 'ls dragoners davo als Rhaetiers *trapletten* els suot bleras dunauns et iffaunts (VULPIUS 167).

XV. Artillaria

L'artillaria, v. d. il «sajettam da guerra», fuva ligiada vid bastiuns, castials e rempars. Ils canuns vegnevan spostai tenor basegns. Per bumbardar il casti da Müsch ston ins runar neu da Mesauc enzacons canuns cun melli stentas sur ils cuolms. Enqualgadas empristavan pussonzas jastras in diember da «frusts gross» cun vitier in canunier digl imperatur sco instructor che sto entruidar ils indigens. Dil temps dils Franzos aud' ins perfin da mudestas emprovas da construir canuns en atgna reschia. A «quei Gion Benedetg Gorj ilg qual ha fatg quei frust gries de len, et ei vegnius enflaus buns» han ins dau la commissiun da far 4 auters dalla medema sort e metter veras da fier entuorn.⁸⁴

Me nun vous crair ad üngün, chi dschaiva, / chia tel *altalaria* s ardüschaiva (TRAVERS 49).

Awaunt nun lg staun ils bastiuns, / chasteaus, schluppets, *bumbardas* (CHIAMPPEL 11).

dils *chianuns* nun puden dovrar plü co 3 nun hviond temp dils implantar (DA PORTA 142).

Sainta co cha 'ls *chanuns* sbaran (DEC. 9, 234, Canz. pop.).

Aschinavon sco ei ha plaschiu agli sigr. general Auffenberg de ... conceder a nus 2 *canuns* de 3 funs (Ann. 1, 109, 1799).

Je nus vein canuns, trunbettas, / ven bandieras, vein *cartetschas* (DEC. 2, 386).

Da Tarasp sajettén nan cun *falcuns*⁸⁵ (DA PORTA 185).

cunbain cha lg palatz eira parzurgio *falcunets*, mus-chiets muni(z)un (Ann. 71, 73).

han laschâ davo 3. *feldstüks* (DA PORTA 141).

El veva principalmeing 24 *frusts grons* (AGL. 7, 157, 1591).

2. regim. Spagnos è plüs Talians, cun *pezas grossas* sian da Milan tramiss a Tiran (DA PORTA 141).

⁸⁴ Ann. 1, 109, 1798.

⁸⁵ Dil talian *falcone* resp. *falconetto*, canuns da ca. 6 resp. 3 glivras.

e manetten cun els 3 *pezas d'champogna* (VULPIUS 171).

Dals Rhaetiers vennen mazads brichia paucs, pustüt cun *sajatam da guerra* (VULPIUS 26).

ils nos sajetteivan dal sunteri da Scuol via cun las *slanguas*⁸⁶ da Remuosch (VULPIUS 126).

XVI. Cun schumbers e fiffas

Il «stab da cumin», sco el exista aunc sil cumin dalla Cadi: picher (leufer) cun sia picca, fiffer cun sia fiffa (antruras numnaus: schuicler, schuicla)⁸⁷ ed ils schumbraders, dat bein in'idea, co ins empruava d'accumpigniar las bandieras e cumpignias cun ritmus e melodia e da dar anim alla schuldada pil cumbat. Als ins fageva ins curascha, ils auters, ils adversaris vegnevan stigai e vilentai. Per enzatgi ch'ei vilaus sc'in tgiet drov' ins aunc oz a Sumvitg la locuziun: El ei *sac-fiffa* u *sacfiffer*.⁸⁸

eir quels da Sôs (= Saas) gnivan cun *flöta e butatsch* (VULPIUS 124).

Ils *schumbers*⁸⁹ quels audel jeu schon, / che petrainein vegnan a tunon (DEC. 2, 432, Canz. pop.).

Tromblas, *speclas*⁹⁰, et eir schalamias (Philomela 1684, 171 v.).

Schi voeglia suner sco cha ves il diavel il cho! (DEC. 5, 364).

vennen sunads 'ls *tamburs* e sains (VULPIUS 51).

O bel *tamburin*, / voust dar a mai ta rösa? (DEC. 9. 158, Canz. pop.).

Oda! *trumbaschlager!* batta sün lg *tamburlin* (KOFMEL, Hiob, Solothurn 1889, 33).

fetten suner lg *tanborl* (An. 71, 80, ca. 1622).

Trommenschlager, sunna sü! (DEC. 5, 363, ibid. *tamboarl* = schumber; *trummer* = schumbrader).

Ad ell deiws daar, fick pradgiand dadaut, / la *trumbla*⁹¹ cun leidetza (CHIAMPPEL 244).

⁸⁶ Autras fuormas: *slaunga* (Vulpius 159), *schlaungua*. Dil tud. *Schlange* (Sch w. Id. 9, 579), canun cun conna liunga.

⁸⁷ Tud. svizzer *Schwäglen* «Art ländlicher Flöte» (Sch w. Id. 9, 1767 s.) resp. *Schwägler* «Pfeifer, Blaser». Par. Da Sale, Voc. 132 (Surmir) *sgetla*, flauto.— Par. pil medi da mistralia Schweiz. Arch. Volksk. 31, 26 e 31 (Hanns In der Gand, Pfeiferweisen aus dem Eifischtal).

⁸⁸ Tud. svizzer *Sack-Pfiffen* «Dudelsackpfeife» (Sch w. Id. 5, 1074).

⁸⁹ *schumber* cumpara da vegl enneu mo egl intschess romontsch da Bergugn tochen en Tujetsch e Medel.

⁹⁰ *specla* para dad esser il medem sco sursilvan *schuicla* (par. n. 87), forsa empristau sur il tiroles *schweg'l* (Schöpf, Id. 660).

⁹¹ En sia ediziun da Chiampel glossescha Ulrich «trumbla» cun «Trommel». Quei ei buca pli ch'in ton segir. Da Sale, Voc. 328 (Surselva) nota *trumbla*, zam-pogna, fistola da suonare. A Müstair corrispunda «trumbla» a «tiba».

XVII. Avon la battaglia

Tgi che sefiera da bugen u sfurzadamein el prighel ed els «tapins» sedamonda cun raschun, co la caussa mondi a finir. Ils Grischuns havevan buca glied dil rom che havessen saviu predir ord la beglia d'animals, schebein l'uiara mondi en bein u buc. Igl ei da far curvien ch'ins auda nuot dallas enzennas calendaras che valevan schiglioc per prest tuttas activitads humanas, dil pop en tgina al vegliuord sin baun pegna. Dus da S-chanf, passond La Drossa per suandar il clom d'uiara, fruntan sin in camutsch e sturneschan quel — caussa maisudida — cun in bastun. «Venn par ün signael tgnieu bun» (WIETZEL 80). In' outra gada era «ün agne alb . . . plüs dits tanter els, hven quai ber bun seng, assedien il chiasté (DA PORTA 168). Tiaratriembel, in tschiel tut tgietschen ed ils nibels che cumbattan denter pèr e semidan «in üna serp turnitschada» annunzian la vegnida dil Duca da Milaun en Vuclina (DA PORTA 157).

Scadina uiara vegn entschatta enconuschentamein per Diu e per la patria.

in tal succuors de pievel ha dau curascha a nies bien pievel della Cadi et gl'auter dy sepinau per far la bataglia con Diaus a Nossa Dona a noss glorius sogns patruns en agit (Ann. 1, 110, 1798).

La Philomela (1584, 164) cuntegn ina «Canzun da dar ardimaint pro üna jüsta battaglia contra l'inimi». Igl ei pauc probabel ch'ins vevi mintgamai peda da cantar questa. Mo ina ferventa oraziun avon la battaglia dava anim.

Fen la pru glied dir *messa et oratiun* / chia Dieu nun ls laschies in l'g bandun (TRAVERS 30).

Haviand tuots fat *inschnuglier*, / Dieu per victoria ad aruer (WIETZEL 80).

Dapi la reformaziun vegneva ei ad esser grev da s'unir sin ina oraziun cumineivla.

a s. Murezi se rimna la massa de pievel cun tuttas sorts uaffens et instruments, era cun hartas de sointgs sin las capiallas ina part e quei plischeva buc als reformai (DEC. 4, 598, 1798)⁹².

A S. Martin veva in malprecaut «feldprediger» detg «l'enprim lein nus far giu il tgiau cheu als franzos avon ch'ira pli lunsch» e cheu-

⁹² Par. P. Placidus a Spescha, Sein Leben und seine Schriften, hg. von F. Pieth, K. Hager und M. Carnot. Bümpliz-Bern 1913, p. 97.

tras bunamein effectuau che l'uiara ei rutta ora denter il pievel sez (DEC. 4, 598, 1798).⁹³

Ils scribents grecs e latins fan mintgamai dils menaders d'uiara perfetgs oratur. Fontana ei pli spargnus en siu appel. Patertgava el vid il proverbii romontsch «Per piarder in um, cal' ins buca da far uiara»?

il colon. dev' anim als seis, trev' a memoria la bravüra da lur velgs (DA PORTA 143).

L chiapitauni disch «Mattunss, muain, chial temps ais no!» (DEC. 6, 188, Canz. Chalavaina).

Per cuschentar l'atgna tema e carschentar la trembletga digl inimitg san ins era far ina dètga canera cun scadenar las armas e cun grir, magari era cun beiber curascha e far beffas dils adversaris.

L's lur guaffens cumanzaune â masdêr / et lur guargimaintas fick â tuner (TRAVERS 31).

ün'hur' ant di ils metta man ... sr. Blasch cun grond jüvlöz (DA PORTA 150).
cun minchia zena d'vin chi havevan, s'ludèvan da mazar 10. muschavachias (DA PORTA 55).

In Cluorn s'glorievan dech cun sunar ils sains da mütschantar ils noss (DA PORTA 55).

XVIII. Campagna e battaglia

Engaschadas da cuntin en las «trattas» e campagnas da Vuclina stuevan las Ligias far a lur schuldada enormas pretensiuns arisguard il marschar. Il camond da semover (semuentar, trer) anflava buc adina suatientscha. Sper ils Engiadines ils pli fideivels ed interessai da «trer el camp u feld» eran ils Bargunsegners. Ils Puters fan savens d'envidar, dalla Ligia Grischa gnanc da tschintschar che haveva per las pli differentas raschuns ried da far plaun.

Las trais lias traivan / par tschinquaisma in Engedina aint sur munts (DEC. 6, 186, Canz. Chalavaina).

Darchio üngiün cumparieu nun ais, / varguogna da tuott il pajais (WIETZEL 63, ibid. 84).

Le compagnie della Lega Grisa comparsero dopo la festa (SALIS, Memorie 74).
ils d'Ingadina d'sura sa schüsen da nun havair puolvra (DA PORTA 142).

ma sa scüsen da stovair defender lur coffins (DA PORTA 161).

⁹³ Par. Spescha, *Leben und Schriften* 121. A Spescha fageva ins la reproscha ch'el hagi perdegau a Puzatsch (Vrin) giud scantschala encunter ils Imperials.

Moviments da truppa ston sefar cun spertadad, ils menaders ston contonscher las garnischuns il pli spert pusseivel.

Sur munts muvettan impestiaunt (DEC. 6, 205).

Sainza d'mura munt' el â chiavalg (TRAVERS 21).

Curi ligèr ch'el paraiv' üna penna (TRAVERS 25).

Süzura tuott cun granda bramma, / sainza sparng da pe ne chiamma, / taunt a pe co a chavailg, / s'giaiv' in prescha sainza stailg (WIETZEL 82/83).

Beinduras ei l'entelgientscha dallas Ligias perfetga. Sentiment e cunscienza naziunala sereghegian.

Uscheia â Clavenna et in Vutlina d'inminchia lia, / s'arasset üna bella Grischunia (TRAVERS 27).

Alchünas drachüras... s'inpisen co s'daiven fer hunur (TRAVERS 26).

Els havaivan hardimaint scho liuns (DEC. 6, 188, Canz. Chalavaina).

Igl inimitg (vegl engiadines: ils fadivs) ei pil solit gia ella tiara. En Vuclina ha el podà occupau ina piazza u in rempar ch'ei tucca d'assediar u sfurzar.

Ls fadifs in Dubin fün fortifichôs (TRAVERS 31).

Lg cunt da Ark in la val fut antrô (TRAVERS 22).

Igl inimitg cudezza baul tscheu, baul leu, el laghegia dapertut e spetga il mument adattau per l'attacca. Igl ei bien sch'ins ha ponderau ad uras ch'el ei pli movibels cun sia cavallaria e ch'ei ha num francar stretgas e passadis.

l'inimi sün aguaets per precipitar ils Rhaetiers (VULPIUS 26).

D'la Vutlina piglaiv' el continua girra (TRAVERS 29).

Dintaunt staiva l'cunt Girard sün la mira (TRAVERS 29).

Gnivan fattas scurarias dils Spagnos a la riva (DA PORTA 154).

La battaglia per propi (champeista, giostra, ier, stuorm) sepaleisa forsa cun ina leva «s-charamütscha» che pesenta las forzas e palpa las varts fleivlas e munglusas.

Plü dan in tel schiaramütschia⁹⁴ nun haune arfschieu (TRAVERS 32).

A las 7 horas dimena aunt mez di s'cumanzet à scaramütschar (VULPIUS 167).

Zacu sto ei dar ina decisiun. La formaziun da battaglia a quader (carré), las piccas (halumbards) entamaun, pia la maniera tudestga e svizra, la schinumnada «fanteria stabile», fuva oriundamein bein

⁹⁴ Talian *scaramuccia*, *scaramucciare*.

igl uorden da battaglia preferiu. San ins eruir ella gia ord la canzun dalla «Guerra da las giallinas», nua che Bart Guglielm sfracca tras 8 retschas (glids)?

Seis champ ha 'l ordinâ (DEC. 9, 188, Canz. pop.).

In mez l'g plaun eira la grand ordinanza (TRAVERS 31).

et s'lingond in ordinanza, ils matten man è fen mütschar (DA PORTA 56).

Lhura s'han avanzats ils da Turi in orden da bataglia (DA PORTA 143).

En la battaglia (il schlacht) van ils Grischuns s'entelli ordavon. Ei se-tracta gie en Vuclina en emprema lingia da lur agens affars.

Els vulan «congüstêr que ch'els havaiven perdieu» (TRAVERS 27), «fer vendetta da lur dan arfschieu» (TRAVERS 27), «da quel ingürgia vers las Lias da s' svangiêr» (TRAVERS 18)

e schi plascha vulain nus Rhaetiers star in 'l prüm squadrin (VULPIUS 83).

La Grischunia mattêt maun cun granda sprauza (TRAVERS 31).

Als Schvobs vulains nus tschiatser maun (DEC. 6, 186, Canz. Chalavaina).

Ils inimitgs vegnan «d'amas varts clutrids» (DA PORTA 136), «per tuot incrasô (TRAVERS 49). Forsa fuola in «fraischk barun» via cun sia asta sco Winkelried.

Volleb, qual ha in principi con sia asta fat rottüra in il inimi (DA PORTA 59).

Lura sederscha il rosch tras la largia.

cun il chieu bass, saglin in mez 'l inimi cun lur pals e mazen blers (VULPIUS 170).

Il progress dallas armas da fiug dictescha formaziuns pli lingieras e moviblas.

Us jnimis cumanzaun a schiargier, / et ls Grischuns zuond as arasêr ... per s'adater meilgdra vintüra (TRAVERS 31).

Da som lg munt infin la via / s'luvet la muschchetteria (WIETZEL 63).

La tactica preferida ei quella dils muntagnards: visar ils aults, ruclentar crappa e lenna, untgir sur sialas e cuolms e dar el dies, «sursaglier la saira» igl inimitg. L'untgida sur Schlingia dils 1499 e Porclas 1352 ein exempels classics persuerter.

Una part gien sü per las grevas, / inua mael füssen idas chaevras, / per gnir alg inimi sü zura (WIETZEL 81).

et ils Grischuns sco 'ls plü prattis (tren) sur il munt (DA PORTA 142).

Et passen our zur Clavenna ün asper muntêt, / vennen giu l'g plaun ch'üngiün nun s'incurdschet (TRAVERS 27).

Schuldada che operescha aschi independentamein ed a distanza in da l'auter ston s'entelgir cun enzennas.

han als lur . . . dat seng sco eira accordâ con invüdar üna tabladiva, è rasar ün linzöl alb (DA PORTA 61).

Tuts chatschadurs dilg comin . . . deigien . . . sepostar sin igls aults et enten stagl de schumbers prender corns de caura e seconvegnir denter els dellas ensenas de avanzar enconter igl inimitg (Ann. 1, 122, 1798).

Da «lests» e curschins d'uiara en connex culs Grischuns relata la Cuorta memoria (AGI. 7, 221). Suenter la Battaglia da Cappel duein ils catolics haver turnentau a casa ils Grischuns sin via da dar succuors, fagend diever d'in mess en uniforma d'in uffical da Turitg. La medema fontauna raquenta ch'ils catolics hagian attaccau da notg ils reformai ina secunda gada. Per buca riscar da sturnir in l'auter el stgir «han els tuts tratg sur en ina camischa alva, ne mes si ina capetscha alva de notgs . . .»

Cu las ballas entscheivan a schular per l'aria entuorn cunvegn ei da star davos nota.

Is jnimis cumanzaun a schiargier (TRAVERS 31), laschettan oura 4 archiabüsedas (Ann. 71, 70), sagiettevan con 4. chianuns, è cun ballas dfoe (DA PORTA 157), cun bgieras muschiatedas (Ann. 71, 73).

Ils Spagnos zopats davo 'ls mürs sagietteven fich (DA PORTA 143).

siond chi hvevan chanuns, schi cur ils sbarevan, s'inclinevan quests gio sün la terra, è nun han da quels quattras patí donn (DA PORTA 59).

Ei duvrava pulita cundiziun per tener lita en ina battaglia.

siond stats 10. huras in battaglia (DA PORTA 144).

Alla «virtüt da Is Grischuns» (TRAVERS 32), a «noas giagliards baruns» (DEC. 6, 206) po igl inimitg buca resister. El vegn «s-chatschô, scurantô, sfügiantô, mütschantô, miss a sfrach». El vegn sdernaus e terraus (daruotta, sdrütta, starnüda, terrada). La fuigia entscheiva, e tgi che fui ha buca basegns da sparuns.

Alhura Is jnimis bod cumanzan . . . lur armas ad abandonêr (TRAVERS 31).

Zscherchiaiven â la chamma tuots salüdt (TRAVERS 51).

Aquêls . . . fün per terra starnieus (TRAVERS 27).

Plüs co tschiënt arastên per terra (TRAVERS 26).

Cun far «barunias» sil camp da battaglia acquistavan ils Grischs, era sch'els mavan suls cuolms, eterna fama.

Cun bain che el cun l'g coerp eis spartieu, / sch'ho el impero etaern nom agurbieu (TRAVERS 26).

Malemperneivel era ei sch'ils Rets, strusch arrivai sur munts, stuevan entrar en battaglia aunc cargai cun bagascha. Ei mava aschi spert

chi puden scars schargiar las valischs ad intrar in bataglia (DA PORTA 142).

En tals cass era ei meglier d'untgir (guinchir) u seretrer cun calma (as retrar, as trer indrê, far la retirada).

Ch'infin mez di gniss lavurò / da tuotta la brajaeda / par sgiürer la retinaeda (WIETZEL 61).

s'han subit retrats à la riva Mezola (DA PORTA 136).

Ils Engiadines ein vegni surprì savens d'invasurs jasters che havevan smanatschau da «metter tuot la Rhetia cun foe ê spad' in ruvina» (DA PORTA 165) e da «far cun nuo noscha farina». Perquei enconuschevan els era sezs la tactica da darsentar la vallada, surschond agl inimitg mo muschnas.

Alchüns habitants, cioè da Zuotz e Scanf, veziond la furia dal inimi, haviond l' prüm chiavà in terra las plü bellas e custaiplas robas e mobílias, schi ividetten els istess l'foe à lur propi cumüns e fugin sur l' munt Albula, vers Coira (VULPIUS 28).

XIX. Rempars

Ils biars castials implantai ellas muntognas reticas havevan imponiu gia als scripturs romans. Veglia sco la crappa vegn l'isonza da tschercar refugi en in post nunattaccabel e segir ad esser, ni da dominar da quel anora il contuorn. La tecnica da tschuncar lenna per serrar ina stretga, da segirar in pass, da fierer giu las numerusas punts secapescha da sesez. Contas gadas ha ins per semeglia spazzau la punt Martina, ars las «archas», spalancau ella, resgiau tras las tromas?

Awaunt nun lg staun ils *bastiuns* (CHIAMPÉL 11).

Lg *foart* da St. Maria bandunet, / lg quael dalgs noass füt ruvino / et vi per terra zuond raso (WIETZEL 74).

In la *fortezza* füt el grammamaing condüt (TRAVERS 20).

Sper Punt Alta feven lavurar ils noss a far *forteza* (DA PORTA 165).

nun vuliond els trametter faschinas é lavurants a far *foss* (DA PORTA 181).

La *frata*⁹⁵ eira parzurgeda / cun lieud et sagiatam (Ann. 1, 347, Canz. Chala-vaina).

Cuntuott ésch tü ilg meis *friungk*⁹⁶ (CHIAMPÉL 76).

⁹⁵ Latin FRACTA, sursilvan *fratga*, ladin *fratta*, cheu el senn da «rempar, schanza, barricada».

⁹⁶ Tiern remarcabel. Senza dubi il tud. medieval *vrîunge*, tud. svizzer *Frîung* «Freiheit in rechtlichen und politischen Sachen; Freistätte, Asyl» (L e x e r, Voc. 3, 525; S c h w. I d. 1, 1269). Ei la muntada figurativa vegnida sviluppada pér el ladin?

El (il marchau) ei tuttavia ferms, ... cun fos et *palisadas* (AGI. 7, 189, 1561: par. VULPIUS 153).

Ûn *punt* in buochia d'Adda ch'el büttêt (TRAVERS 30).

Las *punts* 'na part zuond giu büttaedas, / l'otra part fü'n spalanchiaedas (WIETZEL 69).

Per melgdra sgiürezza d'Ingiadinna / da bütter gio la *Punt Martina* (WIETZEL 62).

Las *punts* han ei brischaue / ca fovan sur ilg Rhein (Ann. 2, 192, 1800).

üna foarta sgüra citad cun fick fearms *ramüoers*⁹⁷ (CHIAMPEL 123, ibid. 215 sing. *ramür*).

bütten sü qua üna ferma *schonza* d'ün munt al' auter (DA PORTA 60).

vai jau giu l'incombenza d'ilg comin ... d'ira ella val de Rubi a fierer si *schanes* (Ann. 7, 274, BALLETTA, 1798).

ls uffitzchels et superiuors d'Vutligna (füttèn) schfurzos da metter lur guargia in la *Transera*⁹⁸ Travuna et Murbeng (Ann. 71, 69, ca. 1622).

la *transchera* nandvart Chianova (DA PORTA 186).

schì fossen restads dech quella nott in las *transchèras* (DA PORTA 41).

Qua s'hal *fortifichâ*, / cun tschischpa fat ün mür (DEC. 9, 190).

Ls fadifs in Dubin fün *fortifichôs* (TRAVERS 31).

L'g chiaste da Claven(n)a eira mel *furnieu* (TRAVERS 19).

L'g chiaste da Clavenna arsalvo fü, / ch'el nun des gnir *spisagio* pü (TRAVERS 40).

Et haun *spalaunchi(a)* la pundt d Platz (DEC. 6, 273).

Haviand *transchero* lg di inter (WIETZEL 61).

'l legier ... bain *schanziâ* a Valgeu (DA PORTA 59).

Tgnand tiers a *schanzagier* la Muotta (WIETZEL 62).

XX. Assedi u bloccada

Ils Grischuns, bramus da sperts success, era per motiv che las «banderas» apprezzavan buca fetg las sulinadas lumbardas e las pilius dil Lag da Como e ch'ellas eran prest dispostas da turnar a calur, fagevan buca not d'assediar u bloccar (vegl sursilvan: blagriar, blugriar) in casti u rempar. Las plazzas fermas en Vuclina fuvan ina spina pils Grischuns ed a medem temps in quitaü e derschalet per las atgnas garnischuns. Ins patratgi al fort da Fuentes, al casti da Clavenna ed agl igniv quasi nunaccessibel da Müsch.

turnen al' *assedi* da Mejefeld (DA PORTA 57).

Ma il chiestê da Clavenna sten *assediar* mez on (DA PORTA 44).

⁹⁷ Savess esser in deverbale da **ramürar*, par. talian *rimurare* el senn da «rinforzar, mirar da niev».

⁹⁸ Talian *trincera, trinciera* «foss da schurmetg per la schuldada».

A meg ilg *blägerig* anturn, a fai ünna schonza ancunter quel (Bibla S, Ezech. 4, 2).
cura ca vus vangissas cun la bandiera enten . . . *balegruns* (Ann. 44, 212, Schons).
et uschea duveivan els cun ün cuors e tuotta forza metter maun 'l marchià da
Tiran (VULPIUS 83).

La schautza voelg guagiare (CHIAMPÉL 404).

A la praisa dalg chiaste da Clavenna vöelg cumanzer (TRAVERS 17).

Per chie l'g chiaste as sbombardaiva (TRAVERS 53).

nun hviond schalas a raiver (DA PORTA 144).

Cun suas et tratschins in la chiavorgia intraun (TRAVERS 20).

L'g castè da Clavenna füt stramantô (TRAVERS 53).

XXI. Butin e preda

Sdernaus igl inimitg, stuev' ins bein dar caschun alla schuldada da «far butin, butinar, far preda», fuva ella gie buca pagada memia bein.

A. o. 1679. Vain taxo la peja in occasiun da trattas . . . kr 30 al di per di per sudo (Ms. Stat. Sam. 1668, § 103).

Dals noass 'na part nun fü'n cuntaints / d'turner sainza bagner ilgs daints (WIETZEL 73).

Fiug e spada fagevan via. Berchter (Diari, DEC.1, 404, 1799) descriuva las sgarschurs d'in «brandschatz», d'ina sblundergiada sistematica.

la sodada *ardet* Sielva (DA PORTA 138).

Ils Grischuns sblundregian ed *arsentan* Clavenna (MUOTH, Eberh. II, 185).

Quel ho Engiedina zuond *brüscho* (DEC. 6, 208).

han salva per els tuot il *butin* (DA PORTA 42).

Alchüns cun *buttinar* Ardez vennen surchiapats e mazads (VULPIUS 167).

in las bagaschas dils Svizers ha l'inimi *butinà* 10. milli dichats (DA PORTA 144).

L'inimi *desertet* suot Valtasna (VULPIUS 127).

L'inimi haviond *sbundrià* ilg chastè l'ardett (VULPIUS 22).

spluglietten et ardetten blers lous et vichs (VULPIUS 23).

Aquêls fün . . . *smungiôs* dalla roba (TRAVERS 27).

Et ls pover Vutlinesks havaiva *svalischo* (TRAVERS 22).

XXII. Tradiment, perschunia

Ad eira homens et dunauns, / chi schaiven mèl (incunter quels d'Engiadinna zur) cun der dals mauns: Cha mess havessane tscharnieu, / tiers l'inimi a piglier partieu, / cun què ls vulessane tradir (WIETZEL 64).

Ch'el in alchiün *tradimaint* hegia me consentieu, / nun ho el confesso (TRAVERS 24).

Johan Batista hom sainz' hunur, / s'appalentêt ün *truditûr* (TRAVERS 52).

Plü co 50 fat *praschun* (TRAVERS 22).

Et löeng â lo *praschunêrs salvôs* (TRAVERS 48).

il bap fo manà in *perschunia* (DA PORTA 46).

Pia castigian els la *felonia* mo cun ina contribuziun de 8000 renschs (MUOTH, Eberh. II, 178).

Mastrel Silveister cun sia braieda füt *alargiô* (TRAVERS 24).

ils saschins fon processads et ineffigie squartads tras il *bojer* da Coira (DA PORTA 46).

in mez il lö ingio la chiasa eira, fo missa üna *collonna d'infamia* con l'inscrip-tiun dil crimen (DA PORTA 46).

et alla davous ven cumando in *Gialia* (Ann. 71, 85, ca. 1622).

Et aint in *tschêps* als arantêt (TRAVERS 47).

alchüns sun manats a *Fuentes* et la morts in *perschun* da melancholia (DA PORTA 181).

XXIII. Armistezi e pasch

Gl'ei mai stau uiara ch'ei seigi buca vegniu pasch. Mo avon cun-vegn ei da star attents ed entscheiver a parlamentar. Tier ina capitulaziun vegn ins a sespruar da contonscher las meglieras cundiziuns pusseivlas.

A' lo füt l'*abscheid* lêt et arfschieu (TRAVERS 37).

Paick et *achürdt* lasch' el tscherchiêr (TRAVERS 53; *ibid.* paick et concordia dumand' el).

L'g davous la pesch füt *articleda* (TRAVERS 59).

ilgs quals han l'incombenza de dira tier ilg general franzos et *capitular* silg me-gler nez a pej profiteivel (Ann. 1, 112, 1799).

Las *süjartads* cur ès'fa tregua⁹⁹ in guerras (Bibla E, 2. Reg. 14, 14).

stufen dar 33 *gisels*¹⁰⁰ dalla prosma drettüra (VULPIUS 25, *ibid.* 27).

manen davent 33. sco *süartads* a Maran (DA PORTA 60).

Siond chia lass Lyas intardavan da rivar, / schi leiva ün part cun lg fadif *parlamentar* (DEC. 6, 274).

Per gnir ad ünna bunna *pesch* da dureda, / vules l'operêr cun fadia nun spar-gnieda (TRAVERS 36; *ibid.* 39 Unna bunna salda pesch per tramêr).

Cun *salf condüt* cu'ls jnimis favlaun (TRAVERS 24; *par ibid.* 38).

⁹⁹ Talian *tregua*, franzos *trêve* «armistezi».

¹⁰⁰ Par. Sprecher, Rhetische Cronica 129 Aber die 33 oder wie andere schreiben 36. engadeinerische *Gysel* (= Geiseln).

vuliond savair dad els, sch'els havessen üna *zeidla da sgüreza* (VULPIUS 172).

Incligiant la *spoarta* da l'g Bologna (TRAVERS 53).

ingionder vegnen tramiss mess pro 'l inimi a s'almantar dil *stilstand* violà (DA PORTA 54).

Lg Düchia da Milaun nun füt brick muot cufdus, / da la *tregua* langueneda cun nus (TRAVERS 37).

Da trer giu sgiür, l'g füt impromis (TRAVERS 54).

XXIV. Canzuns

Nus vulein concluder nossa survesta sin in tun litterar. Sco gia menziunau han las bravuras dil temps dalla «Guerra da las giallinas» e quellas dalla campagna da Buorm survegniu fuorma en la canzun populara. Eisi buc aschia ch'ins ha sutestimau — forsa perquei ch'ei setracta mo d'in pèr fragments — lur muntada per las entschattas dil lungatg da scartira romontsch insumma? En verdad cuntinueschan Travers e Wietzel el vau dalla tradiziun dalla canzun populara ladina, cuntut ch'els drovan in auter ritmus e ch'els han ina vesta buca pli legendara, mobein ton sco pusseivel «vardaivla» e persunala dils fatgs d'uiara. Dil clima da temps burasclus plaida era il psalter da Chiampel cun sia viarva robusta, guerrila, che daventa tier Stiafen Gabriel aunc pli passiunada. Dil reminent lai gest Chiampel corscher ch'ei existeva — abstrahau dallas allusiuns en sia introducziun — aunc outras canzuns popularas partenent ils survetschs jasters. Per la canzun nr. 85 (p. 390) renviescha el alla melodia d'ina canzun, numnada damein: «E lg ais üna chiantzun, ch'la sudada chi guardan sün las curunas da lg raig d'Frauntscha, soulen chiantar, la quala cum-maintza uschèa:

Sü fraischkiamang buns cumpanguns, / da noew eug s'ws uoelg chiantar nuu-ellas bunas è chiantzuns, / chia noass bap raig bain chiar / ans uoul manar huoss' our' in lg felt, / cuntuott nun wait pissèr par gelt, / ch' l ans uain pagiand bain d'faie / cun curunas da lg sulaie etc.»

In' ulteriura indicaziun da Chiampel di: «Quaist psalm s'poa chiantar schkoa ilg psalm 26. E la batailga da Carnga».¹⁰¹ Puspei in da quels cass, nua che Chiampel va buca pli lunsch. In studi cumparatistic cun canzuns tudestgas lubess denton franc da penetrar pli afuns.

Ils survetschs en Hollanda, che pertuccavan oravontut la part reformada dallas Treis Ligias, ein representai cun tshuppel canzuns

¹⁰¹ Par. Chiampel 65.

popularas. La varianta ladina «In Ollanda fetsch viadi» ei mo ina dallas pli reussidas.¹⁰² Pliaras canzuns contan dils gronds capitans, da Guglielm III d'Orania e da Muntalban.¹⁰³ Autras emprovan da sviar ils giuvenns da lur regl d'ir «sut crunas».¹⁰⁴

Sch'ins patratga che varga 10 000 Grischuns fuvan per temps en survetsch, lu san ins tgunsch s'imaginar che quei cuntinuu s'om ha giu sia influenza era pil romontsch. Dad eruir quei endretg fuss in tema per sesez e nus savein buca persequitar el en quest liug. Canzuns popularas e praulas, gie schizun ils protocols dils process da strias lain percorscher ch'ils survetschs jasters han intermediau da tutta sorts materias. Ins patratgi alla renomada canzun da «Malborough»¹⁰⁵, a «Trois jeunes tambours...» ed a biaras autras, representadas en nosssa tradiziun orala en pliras variantas. Igl ir schuldau empermeteva aventuras, mo fageva, sco la canzun populara resda, era partertgar.

Legher schuldau, vas legher naven,
Cu ti eis in tochet turnasses bugen.
Vas en Itaglia, stos schai sin la paglia,
Vas vi sur mar, sas mai da turnar.

¹⁰² Ann. 14, 203.

¹⁰³ Ann. 65, 110. — Dec. 6, 180. Per la Canzun da Muntalban era *Revue des langues romanes*, tome 54, 191 ss.

¹⁰⁴ Dec. 1, 189. La canzun cur jlg filg da Sörz-Fortt ei jeu a guara.

¹⁰⁵ Par. Cal. Gi 1965, 78 (M. Bundi).